

HACI MİRZƏ SƏLİM
AXUND AXUNDZADƏ

XATİRAT

**AZƏRBAYCAN TORPAĞINA
TÜRBƏT DEMİŞƏM**

HACI MİRZƏ SƏLİM
AXUND AXUNDZADƏ

XATİRAT

AZƏRBAYCAN TORPAĞINA TÜRBƏT DEMİŞƏM

Bakı 2016

Əlyazmanı təqdim edən:
Zahir Hacı Səlim oğlu Axundzadə-Mühacir

Ərəb qrafikasından latın qrafikasına
çevirən və fars dilindən tərcümə edən:
Məhəmməd Əli oğlu Muxtari

Redaktor: *Gülşən İslam qızı Axundova*

Tərtib edən və çapa hazırlayan:
Tufan İshaq oğlu Axundov

HACI SƏLİM AXUND AXUNDZADƏ
AZƏRBAYCAN TORPAĞINA TÜRƏT DEMİŞƏM
Xatirat. Bakı – 1916, 288 səh.

Oxuculara təqdim olunan kitab Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində milli dövlətçiliyə aparan yolda cərəyan edən daxili proseslərin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və həmin vaxt baş verən hadisələrin iştirakçısı olmuş Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin mühacirətdə olarkən qələmə aldığı “Xatirat”dır. Müəllif qəflətən vəfat etdiyindən “Xatirat” yarımçıq qalmış olsa da, onda canlı əks olunmuş hadisələrin işıqlandırılması Azərbaycan tarixinin olduqca mühüm olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü tədqiq etmək üçün qiymətli mənbədir.

Kitab tədqiqatçı alimlər və tarix ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nəşrdə mətnin və dövrün elmi tədqiqi qarşıya məqsəd olaraq qoyulmamışdır.

İSBN 978-8292-3-

© T.İ.Axundov, 2016

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadə

1872-1930

*Azərbaycan torpağına türbət demişəm,
Şoran sularına şərbət demişəm,
İlqarından dönənə lənət demişəm,
Mən ilqarımdan dönən deyiləm.*

ÖN SÖZ

Hər hansı bir xalqın tarix boyu ayaqda durub, müxtəlif təzyiq və təcavüzlərə sinə gərə və mövcudluğunu mühafizə edərək gələcək inkişafını təmin edə bilib-bilməməsinin şərtlərindən biri həmin xalqın zəmanəyə uyğun, onun önündə gedərək, arxasınca apara bilən şəxsləri yetişdirə bilib-bilməməsindən asılıdır. Azərbaycan xalqı da istisna deyil. O hər zaman çətin məqamlarda sıralarından öncül, xalqın birliyini təmin edərək mövcudluğunu mühafizə edən şəxslər yetirmişdir. Belə şəxslərin bir qismi xalq və dastan qəhrəmanlarına çevrilərək dillər əzbəri olmuş, digərləri rəsmi sənədlər və tarixi araşdırmalarda öz yerini tapmış və geniş təbliğ olunmuşlar. Bunlarla yanaşı, özünü xalqın yolunda fəda etmiş, şəxsi mənafeyi və güzəranını xalqın mənafeyi və gələcəyinə qurban vermiş, lakin xalqın hələ də tanımadığı və yaxud az tanıdığı Vətən övladları da az deyildir.

Oxuculara təqdim olunan Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin “Xatirat”ı müəllifin mühacirət həyatının sonlarında yazılmışdır. Məndən göründüyü kimi, müəllif “Xatirat”ı yazmağa başlarkən bir çox məsələlərin işıqlandırılmasını qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Lakin qəflətən vəfat etdiyindən istəyinə nail olmamış və yazısı natamam qalmışdır. Bununla belə, hətta bu vəziyyətdə də, “Xatirat” Azərbaycan tarixinin mühüm bir dövründə Azərbaycan Demokratik Cumhuriy-

yətinin yaranmasına gətirən yollarda cərəyan edən hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuş şəxsin yazdığı qiymətli materialları əks etdiyindən həmin dövrün tədqiqi üçün mühüm mənbədir.

“Xatirat”ın əlyazması Hacı Səlimin övladları tərəfindən mühafizə edilmişdir. İlk dəfə “Xatirat”ın nəşri 1992-ci ildə baş tutmuşdur. O zaman müəllifin qardaşı oğlu İshaq Axundov əmisi oğlanlarından əlyazmanın kserokopiyasını alıb kiril əlifbasına çevirərək “gələcəkdə lazım olar” fikri ilə, özünün yazıb nəşr etdirdiyi “Azərbaycan incisi” kitabına daxil etmişdir. Kserokopiya keyfiyyətsiz olduğundan oxunuşu zamanı müəyyən təhriflərə yol verilmişdir. Üstəlik nəşriyyatın redaktəsi zəif olduğundan həmin nəşrdə kifayət qədər xətalər yer alsada, “Xatirat”ın ilk nəşri onun tanındılmağında mühüm addım hesab olunmalıdır. İlk nəşrdən ötən zaman ərzində “Xatirat” mütəxəssislər tərəfindən tanınmış, onda olan məlumatlar tariximizin Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti ilə bağlı yazılarda artıq öz əksini tapmışdır.

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin “Xatirat”ının hal-hazırkı 2-ci nəşri əlyazmanın bilavasitə özü ilə tutuşdurularaq redaktə olunmuş və müasir Azərbaycanda istifadə olunan latın qrafikası ilə nəşr edilmişdir. Buna əlavə olaraq, ərəb qrafikasının oxunuşunda və latın qrafikasına çevirməkdə müəyyən xətalərin olmasının mümkünlüyünü nəzərə alaraq Hacı Səlimin öz əli ilə yazdığı mətnin əksinin də bir əyanı sənəd kimi verilməsini məqsəduyğun hesab etmişik. Əlyazma səhifələrinin ölçüləri və onların nəşr ölçüsünə salındıqda çox kiçilərək oxunmaz vəziyyətə düşəcəyini də nəzərə alaraq, hər səhifə iki yerə bölünərək iki səhifədə alt-alta çap edilmişdir.

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin həyat və siyasi fəaliyyəti indiyədək ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Onun

haqqında məlumatlar özünün yazdığı “Xatirat”dan, qohum və övladlarından, cüzi tarixi sənəd və tədqiqat əsərlərindən toplanmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, onun həyat və siyasi fəaliyyətinin bəzi məqamları hələlik qaranlıq qalır.

Hacı Mirzə Səlim 1872-ci ildə Lənkəranda zamanəsinin tanınmış ziyalı, pedaqoqu, Azərbaycan klassik şairlərindən biri olan Mirzə İsmayıl Qasirin ailəsində dünyaya göz açmış beş övladın ilki idi. Anası zamanəsinə görə savadlı olan Məşədi Bibixanım Lənkəranın tanınmış din xadimlərindən biri və Qasirin dayısı olan Molla Kərbəlayi Əli Məhəmmədin qızı idi.

Nəsildən-nəslə Axundzadələr ailəsində elm və təhsilə önəm verilmə ənənəsinə uyğun Səlim ilk təhsilini atasının üsuli-cədid məktəbində aldıqdan sonra, Lənkəranda rus dilində gimnaziyanı bitirir. Bir müddət müstəntiq yanında köməkçi, polisdə katib, Əsgər xanın evində kargüzar işlədikdən sonra islam dininə və mədəniyyətinə meyli olduğundan Lənkəran mədrəsələrindən birində təhsilini davam etdirir, ərəb dili və islam dini biliklərini təkmilləşdirərək bir neçə ildən sonra Ərdəbilə gedir. Orada bir müddət təhsildən sonra Lənkərana qayıtsa da, bir ildən sonra yenə də Ərdəbilə gedir. Lakin orada “başına gələn qəza və iltifaqdan sonra” təhsil üçün Zəncana gedir və üç il ərzində məksə (islam hüququna) yiyələnərək Lənkərana qayıdır. Hacı Mirzə Səlim Ərdəbil və Zəncanda oxuyarkən çoxlu maddi çətinliklərlə üzləşmiş olsa da, həmin vaxt Məkkəni ilk dəfə ziyarət edir.

Maddi çətinliklərin olması onun özünün yazdığı “başıma gələn qəza” sətirləri və atası Mirzə İsmayıl Qasirin “Nə yazım” mənzum məktubundan bilinir. Oğlunun təhsili üçün Lənkəran cəmiyyətinin köməyinə ehtiyacı olduğu halda, xan tərəfindən

tərtib edilmiş siyahı ilə ianə toplanmaması haqqında şair məktubunda yazır:

Ərdəbildən mənə hər gündə gəlir bir kağız,
Yetişir xatirimə xeyli küdurət, nə yazım?
Gözləyir yol, mənə xərclik gələcək Mirzə Səlim,
Etdi ağayi-Məhəmməd ona hörmət, nə yazım?

Eliyəydin bizi bu dəfə də bir xəbr hesab,
Necə qıldın ki, Səlim çəkə üsrət, nə yazım?

Hacı Səlim Lənkərana qayıdandan bir müddət sonra atası Mirzə İsmayıl Qasir rəhmətə gedir və Hacı Səlim yenə də Lənkəranı tərk edir. Bu dəfə o “dübarə Ətəbata Müşərrəf, Məkkəyə gedib, Ətəbata müraciət edib” orada 8 il təhsil alır. Burada da Hacı Səlim, güman ki, siyasi baxışları səbəbindən “konsul-rus müsyö Başkovun hökmü ilə məhbus” olunur. Təhsilini bitirəndən sonra o Türkiyəyə və bir sıra Avropa ölkələrinə səyahətə gedir, Parisdə Sarbona Universitetini ziyarət edir.

Hacı Səlim Lənkərana qayıtdıqdan sonra az bir müddət mollalıq edir. Lakin Lənkəranın bir çox ruhanilərinin islamı təhrif edərək xurafatı yaydıqlarına qarşı çıxır və mollalıqdan imtina edərək gimnaziyada 1911-ci ildən 1916-cı ilədək həm islam dini və şəriəti, həm də fransız dilini tədris edir. Bu səbəbdən onunla ədavət edənlər ona böytanlar yağdırır, onu da vaxtilə atası Mirzə İsmayıl Qasiri etdikləri kimi babilikdə ittiham edir, hökumət idarələrinə şikayətlər göndəirlər. Bunların nəticəsində Hacı Səlimə dövlət tərəfindən təzyiqlər başlanır, evində axtarış aparılır, bütün yazı və sənədləri həbs olunaraq təftiş edilir. Təftişdən sonra qaytarılan sənədlərin arasından bir çox, o cümlədən islam aləminin tanınmış üləma-

ları tərəfindən verilmiş vəkalətlər götürülmüş olduğu məlum olur.

1916-ci ilin əvvəllərində yenidən Türkiyəyə gedən Hacı Səlim Vətənə 1917-ci ilin iyun ayında, Rusiya burjua inqilabından sonra qayıdır və burada cərəyan edən siyasi hadisələrdə fəal iştirak edir. Həmin vaxt o “Müsavət”ə üzv olaraq, partiyanın birinci və ikinci qurultaylarının iştirakçısı olmuş, partiyanın Lənkəran özəyini yaratmışdır.

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadə 1918-ci ildə təşkil olunmuş Zaqafqaziya Seymində Müsəlman fraksiyasının üzvü olmuş, Zaqafqaziya Komissarlığında fəaliyyət göstərmişdir. 1918-ci ilin may ayının 28-də Milli Şuranın üzvü olan Hacı Səlim Şuranın Tiflisdə keçirdiyi iclasında iştirak edir və Azərbaycanı müstəqil dövlət elan edən İstiqlal Bəyannaməsinin qəbul edilməsinə imza atır, yaranan dövlətin adının məhz Azərbaycan qoyulmasının tərəfdarı olur.

Hacı Səlim Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin Müsavat və Bitərəf fraksiyasının üzvü olmuş və həmin dövrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni-maarif istiqamətlərində görülən təşkilati işlərdə fəal iştirak etmişdir.

1918-ci ildə yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bölgələrində qırğınlar törədən ermənilərin qarşısını almaq üçün Nuru Paşanın başçılığı altında göndərilmiş Türk ordusu Gəncəyə gəlir. Buradan 4 min əsgər ölkənin Qərb bölgələrində qırğınların qarşısını almaqdan ötrü Hacı Səlimin müşahidəsi ilə Zəngəzur tərəfə hərəkət edir. Hərəkət zamanı Zəngəzur bölgəsinə çata-catda yorğun əsgərlərin dincəlməkdən ötrü dayandığı zaman xəbər gəlir ki, müsəlmanlar muhasirədədir, nə çəkilməyə yol, nə də müdafiəyə qüvvə

qalmayıb, təcili kömək gəlməsə, qırılacaqlar. Bu zaman Hacı Səlim səhəri gözləmək niyyətində olan yorğun əsgərlərin qarşısına çıxaraq, “müsəlman qardaş və bacılarımız orda qırılarkən bizim burda dincəlməyimiz...” alovlu nitq söyləyir. Nəticədə bir dəstə əsgər ayağa qalxıb, “...buracan nədən ötrü gəlmişik, indi az qala gözümüzüm qarşısında müsəlman qardaşlarımız qətlə yetirilsin?” deyərək, “biz gedək, qalanlar dincəlib gələrlər”,- deyə yola çıxırlar. Bir az keçdikdə qalan əsgərlər də ayağa qalxırlar.

Həmin zaman muhasirədə olanlardan biri olmuş “əmi-oğlunun” söylədiyindən məlum olur ki, onlar ermənilər tərəfindən elə çəmbərə alınıb sıxılmışdılar ki, səngərdən başlarını belə qaldıra bilmirdilər, gülləni atarkən tufəngin tətiyini səngərdən baş çıxartmadan çəkirdilər. Birdən eşidirlər ki, ermənilər arasında çaxnaşma düşür. Məlum olur ki, özlərini yetirən türk əsgərləri müsəlmanları muhasirəyə almış ermənilərin özlərini çəmbərə almışlar. “Biz içəridən, türklər ətrafdan hücum edib erməniləri tam məğlub etdik”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Rusiya tərəfindən istilası nəticəsində süqut etdikdən sonra burada fəal cümhuriyyətçilərə qarşı qırmızı terror başlananda Hacı Səlim də mühacirət etməyə məcbur olur. O, yenə də Vətəninə azad etmək yollarını axtarır və bunun da yolunu islam aləminin birliyində görür. Özünün yazdığı kimi, “Ruhani olduğum üçün hər qədər millətpərəst olsam.....dini etibarım milli etibarımdan yüksəkdir”.

Bu zaman Hacı Səlimin sorağı Əfqanıstandan gəlir. Əfqanıstan əmiri Əmənulla xanın əmisi ilə yaxından tanış olan Hacı Səlim Əmir tərəfindən çox hörmətlə qarşılanır. Lakin Əmir Rusiya ilə münasibətləri pozmaq istəmir və Hacı Səlimə Əfqanıstanda qalmağı təklif edir. Lakin bu Hacı Səlimin müba-

rizə istəyinə uyğun deyildi. O, Əfqanıstandan Orta Asiyaya keçir və Türküstanın Rusiyaya, bolşeviklərə qarşı azadlıq mübarizəsinə təkan verib rəhbərlik edənlərdən biri olur.

1924-ci ildə Hacı Səlim İrana, Ənzəliyə gəlir və böyük hörmətlə qarşılanır. Şəhərin İmam-Cüməsi onu bir müddət öz evində saxlayır. Burada o Axundzadə-Mühacir soyadı ilə tanınır və müqavilə əsasında şəhərin dövlət mədrəsəsində müəllimlik edərək, islam dini, şəriət, ərəb və fransız dillərini tədris edir. Bununla belə, o yenə də mübarizəsini davam edir. Burada olan musavətçilərə rəhbərlik edir, şimalda olan məsləkdaşları ilə əlaqə yaradaraq mübarizə yollarını arayır, Türkiyədə məskunlaşmış mübarizə silahdaşları ilə daim əlaqə saxlayır.

Hacı Səlimin tez-tez təkrar etdiyi dörd misra onun hər an Vətənə sevgisi və sona qədər mübarizə aparmaq əzmində olduğunu göstərir:

Azərbaycan torpağına türbət demişəm,
Şoran sularına şərbət demişəm,
İlqarından dönənə lənət demişəm,
Mən ilqarımdan dönən deyiləm.

Hacı Səlim Lənkəranda qalmış qohum və silahdaşları ilə də müxtəlif yollarla əlaqə saxlayaraq oradakı vəziyyət ilə əlaqəli məlumatlar alır. Bu əlaqələri yaradanlardan biri Hacınin qohumu Kələntərli Heybət bəy vaxtaşırı “gecələr gedib bir-iki gündən sonra gecə və ya səhərə yaxın qayıdardı. Gətirdiyi kağızları dırmaşıb eyvanın kərpic sütunu üstündə gizlədərdi. Bir gecə 1926-cı ilin bahar-yay aylarında evi “göy papaqlılar” mühasirə edir. Heybət bəy həbs edilərək Bakıya, Bayıl həbsxanasına göndərilir. Burada yalnız təqribən iki ildən sonra, 15

mart 1928-ci ildə məhkəmə qurulur və o, əksinqilabçı-müsavətçi damğası ilə on il müddətinə Uzaq Şimala Solovets adalarındakı xüsusi təyinatlı lagerə göndərilir. “1929-cu il 1- dekabrda yekşənbə günü axşam saat beşdə Salavkidə Anzır cəzirəsində Qolqofada Heybət Kələntərov Allahın rəhmətinə getdi”.

Hacı Səlim 1930-cı ilin dekabrın 15-də, mədrəsədə dərs deyən zaman fars dilində bir beyt söyləyir. Tərcüməsi:

Ömür əgər xoş keçsə, Nuhun ömrü də az olar,
Əgər aclıqla keçsə, yarım nəfəs də çoxdur.
Biz bu neçə gün çətinlikdən zara gəlmişik,
Vay Xızrın halına məhkumdu ölümsüzlüyə.

Sözlər şagirdlərin xoşuna gəldiyindən beyti dəftərlərinə yazan zaman Hacı Səlimin halı pisləşir. Bu xəbər tez şəhərə yayılır. O Ənzəlidə böyük hörmət sahibi olduğundan şəhərin dörd müxtəlif millətlərin nümayəndəsi olan tanınmış həkimləri özlərini yetirirlər. Dərmanla su vermək istəsələr də, Hacı Səlim oruc olduğundan sudan imtina edərək, elə mədrəsədə rəhmətə gedir və Ənzəli şəhərinin Laləzar qəbristanlığında dəfn edilir.

Hacı Səlim mühacirətdə olarkən Lənkəranda qalan kiçik qardaşı Məşədi Mirzə Səbihi daim təzyiqlər altında olur. Buna səbəb onun Hacı Səlimin qardaşı və Cümhuriyyət illərində şəhərin pristavı olması idi. Məşədi Mirzə Səbihi bir müddət meşədə gizlənsə də, ailəsini dolandırmaqdan ötrü üzə çıxdıqda daim nəzarətdə qalır, vaxtaşırı müxtəlif “donoslarla” gah bir neçə günlük, gah bir neçə aylıq həbs edilir, iş tapmır, çətinlik çəkir və nəticədə Bakıya köçməyi qərara alır. Lakin burada da rahatlıq tapmır və nəhayət, “milliyətçi baxışlarına və sovet dövləti əleyhinə böhtançı fəaliyyətinə görə 14 noyabr 1937-ci il

yenidən həbsə alınmış,...”üçlüyün 3 dekabr 1937-ci il tarixli qərarı ilə 3 il müddətinə siyasi hüquqlarından məhrum olunmaqla 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir”. Nəticədə o Uzaq Şərqi Amur çayı sahillərinə, “lagerə” sürgün edilir və 1943-cü ildə orada vəfat edir.

Hələ həbs edilməyindən qabaq Bakıda yaşayan zaman Məşədi Mirzə Səbiş hansısa yollarla İrandan qardaşının ölüm xəbərini almışdı. Kişik oğlu Sabirin söylədiyi kimi “bir gecə Ağə əmmaməli kişinin (o zaman ona belə bir əmisi olduğunu belə bildirməkdən çəkinirdilər) kişik fotoşəklini qarşısına qoyaraq ağlayırdı”.

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadə 1914-ci ildə 42 yaşı olarkən ailə qurur. Həyat yoldaşı Məhəvvər xanım Teymurbəy qızı Qulubəyli Cənub bölgəsinin nüfuzlu simalarından biri, Qafqaz canışını tərəfindən təyin edilmiş Şahsevən tayfalarının Elbəyi Allahyar bəyin nəvəsi idi. Onların Aişə (Məsmə) və Cəmilə adlı iki qızı olur. Ataları mühacirət edəndən sonra ailə üzvləri daim təzyiq altında olurlar, çox əziyyət çəkirlər. 1921-ci ildə böyük qızı Aişə, 1923-cü ildə isə ikinci qızı Cəmilə rəhmətə gedir.

Hacı Səlim Ənzəliyə gələndən sonra qayını Məşədi Ağə bəy bacısı Məhəvvər xanımı gizli olaraq Lənkərandan Lerik yolu ilə Ərdəbilə keçirir. Lənkərana qayıdan kimi Məşədi Ağə bəy həbs edilərək Sibirə sürgün edilir və orada vəfat edir.

Ənzəlidə Hacı Səlim və Məhəvvər xanının iki oğlu olur. 1927-ci ildə İşiq (Roşən), 1930-cu ildə isə atasının ölümünə düz 6 ay qalmış Zahir dünyaya göz açır.

Tufan İshaq oğlu Axundov

*Arkadaş! Yurduma alçaqları
uğratma sakın,
Sipər et köksüni, dursun
bu hayasızca axın!
Doğacaqdır sənə vəd etdiyi
günlər haqqın,
Kim bilir, bəlkə yarın, bəlkə
yarından da yaxın!*

Məhəmməd Akif

HACI MİRZƏ SƏLİM AXUND AXUNDZADƏNİN XATİRATI

Bismillah ər-rəhman ər-rəhim.

Rəbbi yasser vəla təəssər səhhel ələyna befəzleke və kərəmeke ya rəbbi əqəlli-xaksar Hacı Mirzə Səlim İsmayıl oğlu Lənkərani Axundzadə, Şirvani ul-əsl, Lənkərani ul-muvəllid iyirmi illərdən mutəcaviz olar ki, istərdim öz dirilik halatımı yazıb, mənim zəmanəmdə nələr hadisə olub və ittifaq düşübdür və necə təhsil etmişəm və harada təhsil etmişəm, Lənkəranda ibtidai oxumağım kimdən olub, və nə cür olub, sonra rusi oxumuşam, kimlərdən və necə oxumuşam. Lənkəranda rusini bitirib bir az müddət silisçi yanında, sonra polisiyada cüzi kitabət etmişəm. Sonra Əsgər xan məşhur üçün onun evində nüsxənevislik etmişəm. Bir müddətdən sonra tələbəliyə şüru ərəbi oxuyub Lənkəran mədrəsəsində təhsillə məşğul, bir neçə ildən sonra Ərdəbilə gedib, sonra Lənkərana övdət edib, bir ildən sonra dübarə Ərdəbilə gəlib Ərdəbildə başıma gələn qəzaya və ittifaqdan sonra Zəncana təhsil üçün gedib, Zəncanda üç il məksdən sonra Lənkərana müraciət, Zəncanda başıma gələn hadisat, müraciətdən sonra atam vəfat edib, dübarə Ətəbata müşərrəf Məkkəyə gedib, Ətəbata müraciət edib 8 il təhsildən sonra zahirdə öz ixtiyarımla, batində konsilu-rus misyo Başkovun hökmü ilə məhbus, sonra Lənkərana müraciət və Nəcəfi-Əşrəf-

də gördüyüm və bildiyim əhvalat və şənayi-əməli qəsd etmələri və sonra əfvləri və Hacı Ağa Balanın tədlisi ilə Axund molla Mirzə Canın ruhaninin məni bənddə qoyma mollalıqdan Lənkərana övdətdən sonra gimnaziyada dərs deməyi mollalığa tərcih verib gimnaziyada müəllim olmağımı və bəzi mollaların mənə rəqabət etməsini və Lənkəranda məşhur Hacı Ağa Baba Babayevin mənə müxasimə və mənim əleyhimdə olmağını və mənim evim və əşyam hökumət tərəfindən nayib ul-hökumə... Vitvitski və Abdulla bəy Mirzə Qurbanəli oğlunun mütərcimliyilə bərabər təftiş olub kağızlarımın əxzi və hökumətə təhvilə və məni hökumət tərəfindən qəsd etmələri və sonra əfvləri və Hacı Ağa Balanın tədlisi ilə Axund molla Mirzəcanın məni bənddə qoyması və s. əhəmiyyətli həvadisatı bilkulliyə yazıb yadigar qoyam və lakin həvadisə təhacümündən mümkün olmadı ki, hamı bu əhvalatlara yazıb hərəsi özü üçün bir gözəl bəyanat verə. Əgər inşallah taala müvəffəq olarsam fil cümlə mərasindən işarə olaraq bir şey yazacağam. Amma əsl məqsədim bu dəftərdə Lənkəran dairəsində olan təşkilat və ittifaqat və həvadisatı bəyan etməkdir. Və zimmən malların biçarə və avaralığından bəhs edib, onların çox-çox umuratdan **[səh.1]** ədəmi-vuquflarını bəyan və təzəkkür edib və cəmi uləmanümələrə tövsiyə etməkdir ki, kəndiləri xüsusunda bir çara arasınlar ki, əgər bərfərz əmmaməli molla və ya inki uzundon bilici və dindar hər cür fəal və kardan olursa, təzə cavanlar onları istəməyib, daimi surətdə onların əleyhdarıdırlar. Çünki birdən sabiqdəki malların ədəmi-fəhmi və kəlamatlarından camaat o qədər geri qalıb və cəhalət bu dövr və bu müddətdə pərt olublar. Daha bundan sonra əbədən mollalıq umuratu islah nəzir deyil. Zira ki, camaat mollaların sui-idarəsindən o qədər müşəvvəş ul-hal olublar ki, daha əlacı imkan surətindən xaric bir

mövzu olubdur. Mən özüm Lənkəranda ittifaq düşən hadisəni bəyan edib və kəndim bunlarla mübaşirət və hər işdə mübaşirətini izhar edib və zimmən oxumuş cavanların mənə batini surətdə muxasiməsini bəyan eləyib və onların zahirən, batilən molla surətində olanlarla ədəmi təvafüqünü hər bir məhəldə tövzihat verib şərh edərsəm, yazdığım sözlər və iddia elədiyim mətalib tamam-kamal hamıya vazeh və mübərhən olacaqdır.

Bəyanət və tövzih

Müharibəyi-ümuminin nəticəsi olaraq tarixi 1917-də Nikolayın əzəmət taxtı sərnigün olub Nikolay taxtdan düşüb, onun yerinə demokrat üsulu ilə menşevik firqəsinin başçısı Kerenski rəyasəti ilə Böyük Rusiya idarə olunurdu. Bu aralarda Qafqaziyada bir hissiyat oyanıb, hər bir məhəldən camaatlar hərəkətə başlayıb özlərində bir növü azadlıq hiss edib təşkilata başladılar. Hər bir məhəldə İspolnitelni komitet olan kimi Lənkəranda da İspolnitelni komitet təşkil olub, hər bir ictimadan o yığıncığa bir nəfər nümayəndə təyin oldu. Tərtibati-vilayət öz-özünə asudəliklə fərahəm idi. Şəhər və ətrafda əmin-aman fərahəm olub, Nikolay zamanı kimi hələ xalqda oğurluq və inqilab əsər əlamət yox idi. May ayının ibtidasında yekşənbə günü 1917-də qardaşım ilə bərabər kəndi atamızın evindən xaricə çıxırdım. Saat səkkizə yaxın idi. Qapımızın yaxınında təsadüf elədik İsmayıl bəy Yandıyevlə. İsmayıl bəy əslən Osetin çamaatından dağıstanlı bir möhtəbər zəttir. Lənkəranda duxaniyyə dairəsinin bitamam müdiri idi. Osetinlərin məxsusi lisəli olduqları ilə bərabər kəndləri iki din sahibi olur. Bir qismi müsəlman, bir qismi də xristiandirlər. İsmayıl bəy əbədən türki bilmədiyi üçün hər kəslə rusca qonuşurdu. Mənə qardaşımı görə cək salam verib, haraya getməyimizi xəbər aldı. Səyahətə gedi-

riz, dediz. İsmayıl bəy söylədi ki, burada bir yaxşı ictimə vardır. Məndən də vədə aldılar. Çox gözəl olardı ki, siz də mən ilə bərabər oraya gələydiniz. Mən hər qədər üzr istədimsə, İsmayıl bəy qəbul etməyib ciddiyyət üzrə mənə o ictiməyə apardı və qardaşımla da birgə bərabər o məkəna gəldik.

Bu məhəl Hacı Mir Səmidin evi idi. **[səh.2]** ki, onun böyük oğlu Miri bəzilərin təmmənnəsinə görə bu böyük məclisi tərtib veribmiş. Yığıncağın ədədi nüfuzu təxmi üzrə yüz əlli nəfərə bəliğ olurdu. Hacı Mir Səmidin böyük zalı dolub eşikdə də ayaq üstə durub da, oturan vardı. Külliyyətdən oraya gələnlərin adları nəzərimdə deyil, lakin şəhərin məşhur və məruf təzə oxumuş cavanlarından və əyanlarından isbatı-vücut edənlər bunlar idi. Əmmamələrindən: Şeyx Əbu Əli, Dəmə, Məşədi Hacı Rza Qurbani, Mirzə Vahab Məmmədov, Mirzə İshaq Möhsünzadə, Musa bəy Nurullabəyov, Qulamhüseyn Məmmədov, Xudaverdi bəy Kələntərov, İsmayıl Yandıyev, Ağə Miri Hacı Mirsəmid oğlu, Mir İsgəndər xan Mir Bağır xan oğlu, Mirzə Nəsrulla bəyin oğlu, Mirzə Səlmən, Mirzə Fətulla və qeyrə Mirzə Yusif bəy Hacı Hüseyn bəyin oğlu və sair mötəbər hacızadələrdən mövcud idilər. Bu məclisdə hamıdan siyahı üzrə şəxsən və ismənlə vədə alıb bu ictiməyə dəvət etmişdilər. Qeyr öz bəndə Hacı Mirzə Səlim ki, əbədən bu məclisin vücutundan ittilam yox idi. Necə ki, qabaqda zikr oldu, təsadüfən İsmayıl bəy mənə buraya zorlayıb gətirmişdi. Bu həzarət danəstə və fəhməndə məndən buraya vədə almayıb və həttə izhar da etməmişdilər. Nə üçün və nə səbəbə? Bilmirəm. Əlbəttə qəzayının axır nəticəsinə mülahizə edəndə məlum olar ki, cavan və ixtiyarlar məndən niyə vədə almamışdır. Yığıncaq dürüst oldu. Məclisin küşadı üçün müvəqqəti olaraq sədr iştixab olmaq üçün kələməyi-vahidə biduni-istisna olaraq İshaq Möh-

sünzadə katibliyə müntəxab oldu. Vükəlar namizəd olub, vaqei övraqlar üsul ilə gizli seçkiyə şüru edib cəmdə hamı namizədlərin adları xəfiyə seçkidə zikr olunub. Mən Hacı Mirzə Səlim hamısından artıq olub. Məndən sonra Mirzə İshaq Möhsünzadə sairin də bittəfavüd intixab olub. Müntəxəblərin içində Məşədi Hacı Rza Qurbani, Məmmədov və Musa bəy Nurullabəyev, Qulamhüseyn Məmmədov, Mirzə İshaq Möhsünzadə, Xudaverdi bəy Kələntərov və bəndə Hacı Mrzə Səlim Axundzadə bu yeddi nəfər hamıdan artıq səs aldıkları üçün bir komitə təşkil edib sədr və katib, xəzinədar və müavini-sədr üç nəfər də üzvüməclis təyin olsun. Bu xüsusda yeddi nəfər üzv rəyasəti-ictimaiyyə sahib-ihtiyar edib söylədilər ki, başqa bir məclisdə həmin bu yeddi nəfər əzayi-məclis, katib və xəzinədarı təyin etsinlər.

[səh.3]

Dübarə filməclis bəndə oradakı əhli-məclisə müntəxabən bir nitq söyləyib, dörd yüz manat pul cəm edəndən sonra, İsmayıl bəy Yandiyev və İsgəndər xan Talışinskini də kontrol və həm də üzvlərin bir hazır olmayan surətdə məclisin güşadında (açılışında) sahibi-rəy olmaqlığa ixtiyari olsun qol verildi. İş bu cür olub, məclis əhli hamılıqla Hacı Mirsəmidin evindən xaric olub, hər kəs nahara öz evinə hərəkət edib və zimmən şərt oldu ki, üç günəcən bu üzvlər müntəxab olub (seçilib) və Mirzə İshaqın rəy və təmənnasına görə bu heyəti-ictimaiyyənin adı “Ümid” cəmiyyətinə təsmiyyə olundu.

Surəti-intixab bu cür oldu. Batinən neçə nəfərin rəyi bu idi ki, kəndisini sədr intixab etsinlər. Lakin izhar etməkdən ictinab edirdilər. Xudaverdi bəy Kələntərovun fikir və rəyi bu idi ki, Qulamhüseyn Məmmədov sədr olsun, Mirzə İshaq Möhsünzadə katib olsun. Mirzə Vahab Məmmədovun rəyi bu idi ki, Məşədi Hacı Rza Qurbani sədr olsun, Hacı Mirzə Səlim katib

olsun. Musa bəy Nurullahbəyovun fikir və rəyi bu idi ki, Hacı Mirzə Səlim sədr olsun, Mirzə İshaq katib olsun. Məşədi Hacı Rza həm müavini-sədr, həm də xəzinədar olsun. Bu fikirlərlə bərabər hamısı cəm olub, Musa bəy bir nitq söyləyib, camaata sən və uləmalıq nöqtəyi-nəzərindən mənim sədr olmağımı tövsiyə edib və sübuta yetirdi ki, Hacı Mirzə Səlimin sədr olması hər bir nöqtəyi-nəzərdən isə gözəl olub və camaat başda gözəl nəticəbəxş olacaqdır. Bu səbəbə onun sədr olması lazımdır deyib sair rüfəqalara bu əmrin əncamını tövsiyə elədi. İş bu cür əncamnəzir olub qurtardı. Hacı Mirzə Səlim sədr, Mirsə İshaq katib, Məşədi Hacı Rza Qurbani müavin və xəzinədar olub, məclis bu cür xətm olub qurtardı. Məclisə lazım olan möhr dürüst olub, bir neçə dəftərlər alındı. Üzvlər dəftərlərə qeyd və səbit oldu. Bir neçə dəfələr Musa bəy Nurullahbəyovun mənzilində, sonralar mənim mənzilimdə, hansı ki, Hacı Məcid mərhumun evində oldular ki, gecə kursları açılıb, məktəbi-ali, ibtidai də, həm iclas, həm də gecələr tədrisə şuru oldu. Üç şöbədən ibarət məktəb dürüst oldu. Müdərrişlər mən, Mirzə İshaq, Xudaverdi, Qulamhüseyn tədris edirdiz. Lakin bu işlərin hamısında Mirzə İshaqın meyli bu idi ki, sahibi ixtiyari-küll olub, hamı işləri öz öhdəsinə götürüb, cəmi umurat onunla olsun. Yoldaşların içinə təfriqə düşməmək üçün mən kəmalisəbatla hamı işlərə təmkin edib, həmrəhlik edirdim. Və bunu filcümlə hiss edirdim ki, bir nəfər danışmənə mollaının bunların ortasında olmaqlarına razı deyillər və bir yaxşı bəhamə vəsayili-irad əllərində yoxdur ki, **[səh.4]** məni tənqid etsinlər. Daimi surətdə mənim bunların içində olmağım bu heyəti-məcmuənin əksərini narahat edirdi və bu ümuratı batini surətdə mən hiss etmişdim.

Badkubədə milli komitənin sədri tərəfindən Lənkəranda “Ümid” cəmiyyətinə bir teleqraf oldu ki, Lənkəranda bir nəfər camaat intixab etsinlər ki, gəlib Badkubədə milli komitənin iclasında iştirak etsin. “Ümid” cəmiyyəti məsuliyyət qəbul etməyib, bu şəxsin intixabını camaatın öhdəsinə qoydular. Bu xüsusda “Ümid” cəmiyyəti camaatı ittila verib və hər bir kəndə sifarişlər olub, məlumat verildi ki, bütün Lənkəran bir nəfər intixab edib Bakı Məclisi-millisinə göndərsinlər. Bu əsnada ki, hənuz əhli-dihat təcəmmo etməmişdilər. Məşədi Mahmud bəy Kələntərov mənə danışib, izhar elədi ki: Əmoğlu, əgər camaat mənimlə həmrəhlik edib, müxalifət göstərməsələr, mən qəti surətdə əgər sənə meylin olmasa da, bu işə səni layiq bilib, intixab edib, səni göndərərdim. Kəndi təcəmməimizdən Xudaverdi Kələntərovun da, bir neçə nəfərin xəyalı bu idi ki, “Ümid” cəmiyyətinin ya katibi Mirzə İshaq möhsünzadə bu əmrə müəyyən olsun, ya inki Qulamhüseyn Məmmədov bu şüglə təyin olsun. Lakin bütün camaatın bu əmrə rzası yox idi. Bu xəyalı tərvic edib, kəndi yoldaşlarımızın içində batini surətdə mənim bu əmrə təyin olmağıma ziddiyyət göstərən Xudaverdi Kələntərov idi. Xudaverdi bəy əsla Qulamhüseyn Məmmədovla Badkubədə bir məhəldə təhsil etdiyi üçün daimi surətdə bir-birilə muttəhid ul-mal, həmdəst və həmdəstan idilər. Qulamhüseyn ticarət məktəbində təhsil və Peterburqda ali ticarət məktəbində bir il təhsil alıb, sosial adı ilə bir müddət məhbus və İrana sürgün, üç il İranda təvəqqüf etdikdən sonra Lənkərana övdət etmişdir. Amma Mirzə İshaq Badkubədə iranlıların “İttihad” məktəbində təhsil etmiş bir insandır ki, türk dilini pək və gözəl yazır. Amma rusca əbədən təhsil etməyib və məratibi-elmiyyədən ittilayı (xəbəri) yoxdur. Lakin gözəl rəpi-

hə sahibi, bir fikirli şəxsdir ki, ibtidai şöbələrdə gözəlcə tədris edə bilər.

Əlhasil “Ümid” cəmiyyəti Badkubə teleqrafı camaata bəyan edib, hər bir tərəfdən vədə qoyulmuş gün xəyalıq böyük məhəllədə məscidin həyətinə cəm oldular. Yeganə pərvərdigarım şahiddir, mənzildə oturub bir başqa xəyalatda idim, nəgəhan yadıma düşdü ki, bu gün məsciddə təcəmmə olub və zimmən mənim adımlı ortalıqda mətrəhi-güftəgü edib, cərh və tədil bə nəfə və isbat edəcəklər. Yaxşısı budur ki, gedib bənəfsəhy bu işdən istefa verib, inqilabı rəf eləyim. Çünki mən bilirdim ki, madam ki, mənim tərəfdarım Mahmud bəy Kələntərov isə Mahmud bəyin əleyhinə olaraq bu iddə camaatdan ki, əsla və ya bizzat Mahmud bəylə ədavətləri vardır, mənə də əleyhidar olacaqlar. Bu xəyalatlarla bərabər filfövr mənzildən hərəkət məscidə tərəf gəldim. Dər hələtiki *[səh.5]* məscidin həyəti məscid və Hacı Ələsgər, Hacı Əkbər Şıxəli bəy təkyələri təməməndə dolub, camaat içində bir həngəmə idi. Məşhur Hacı molla Osman və Hüseyn Ramazanov qışqırırlar ki, biz camaat Hacı molla Səlim axundu istəyiriz. Bu tərəfdən də Hacı Rəhim oğlu və Məşədi Xosrov və oğlanları və Hacı Hüseyn Aslanov çıxırırlar ki, biz Hacı Səlimi istəməyiriz. Az qalıbdır aralıqda bir böyük inqilab düşsün. Bu heyndə mən bir növü özümü məscidin eyvanına yetirib, qışqırdım: Camaat! Allah və Rəsuli-Əkrəmə yəmin edirəm ki, mən istəmirəm, məni bu işə intixab etməyiniz. Əgər intixab eləsəz, mən qəbul etməyəcəyəm. Bu sözləri deyib, camaat içindən xaric oldum. Hüseyn Ramazanov, Hacı molla Osman cavab verdilər ki, sənə ixtiyarında deyil. Biz camaat hər kəsi qəbul edib, və ixtiyar edəriz, başqasının rədd və qəbuluna sözü olmaz. Mən yenə də qəbul etməyib, inkarda durub, camaatı müqəddəsəta and verib, oradan xaric olub, öz

mənzilimə gəldim. Məndən sonra camaat təsadümi-əfkar edib, bu işə sərəncam vermək üçün Hacı Rəhim uşaqları, Məşədi Xosrov və uşaqları və sair şəxslər ki, Məşədi Mahmud bəy ilə müxasimələri vardır, Hacı Şeyx Məhəmmədi bu vəkalətə iniyab elədilər. Hacı Şeyx Məhəmmədi Badkubəyə göndərmək üçün Məşədi Xosrov oğlu Məşədi Hüseynin Böyük bazara və Kiçik Bazara düşüb üç yüz manat cəm eləməsilə xətm oldu. Bu iş tamam-kamal Hacı Ağababa Babayevin tərtibatda məramı ilə tamam oldu. Hacı Şeyx Məhəmməd Badkubəyə təşrif apardılar. Məsələdən bir həftə keçməmişdi ki, dübarə camaat üçün lazımlı oldu ki, üç nəfər Badkubəyə göndərsinlər.

Qeyd: Kerenski zamanında Badkubəyə cuhud və yunanilərin təccəmoi olub kəndi mənfəətləri üçün bir komitə təşkil edib, zimmən soldat təşkilatını da əldə saxlayıb, bu qüvvətin altında öz umuratlərini mövqeyi-icrayə qoyurdular. Təşkilat elədikləri cəmiyyətin içində bir nəfər soldat nümayəndəsi saxlayıb, adına soldatski deputat deyirdilər. Bu yığıncağın əsil mərkəzi Badkubədə Dumada idi. Bu cəmiyyətin sədrinin adı Ustupani idi. Ustupani tərəfindən Lənkəran dairəsində camaatın buğda-arpa məhsulatını nəzərindən keçirib, hər adama nüfuz hesabı ilə ildə 7 pud yarım xörək və əsil toxumu verib, qalanını qiymət edib hökumət üçün götürsünlər. (yüngül qiymətə). Cuhud və yunanların bu fikir və götür-qoyları əkinçi camaatını bir böyük fəlakətə sövq edib, vilayətləri, ələlxüsus Lənkəran və Muğan əhlini tamam puç edəcək idi. Ona binaən Lənkəran və əyan və əşrafi ictimai edib, iki nəfər Böyük bazardan, bir nəfər Kiçik bazardan vəkil intixab edib, bu xüsusda Badkubəyə göndərmək istədilər ki, gedib Dumada, xüsusən Ustupani və sair məqamati-mötəbərə ilə küftüğü etsinlər. İctima Kərimov Məşədi Tağının evində olub, Xanoğlan bəyin sə-

darəti altında məclis təşkil olub. Müttəfiq-aray Yusif bəy Mehmandarov [səh.6], Məşədi Cəbrayıl Abbasəliyev və Hacı Mirzə Səlim Axundzadəni intixab elədilər. Bəndə hərçi ilhah elədim-sə, qəbul olmadı. Axır müttəfiqən öz pulumuz ilə Badkubəyə gəldiz. Burada neçə məclis Ustupani ilə mulaqat və nə söhbətimiz oldusa, onunla işim yoxdur. Onu yazmayacağam. Çünki çox təfsilatlı və yaramaz, nəticəsiz söhbətlər olubdur ki, yazmağa dəyməz. Lakin bu aralıqda Yusif bəy və Məşədi Cəbrayıl söylədim ki, bizim buraya bir nəfər vəkilimiz gəlibdir, lazımdır ki, onu tapıb, sual-cavab edək ki, nə iş görüb və nə edibdir. Çox təftişdən sonra məlum oldu ki, vəkilimiz Hacı Şeyx Məhəmməğa Hacı Pirverdi məscidinin üçkünc hücrəsində mənzil eləyibdir. Hacı Şeyx Məhəmməd mulaqat və sual-cavab edib, belə dedilər. Mən həmin təcəmmoyə getdim. Əlimərdan bəy mənə söylədi ki, axund, hər vaxt vücudunuz lazım olsa, izhar edəriz. Bu vaxtacan mənə bir söz söyləməyib və xəbər də verməyiblər. Mən məxfi surətdə Hacı Şeyx Məhəmmədə izhar elədim: cənab Hacı Ağ, siz bir nəfər Lənkəran camaatının nümayəndəsisiniz və sizə pul veriblər ki, gözəl mənzil tutub, kəndinizi bir alicənab mövqedə xalqa iradəsiniz ki, burada səni bir möhtərəm zat hesab etsinlər. Lakin siz bir yerdə mənzil etmisiniz ki, oraya İranın adı rövşəxanları gəlib mənzil edirlər. Əlimərdan bəyin bu sözlərindən məlum olur ki, sizi qəbul etməyiblər. Axır məlum oldu ki, iş mən bəyan edən surətdə olubdur. Belə ki, Əlimərdan bəy Hacı Şeyx Ağanın üzrünü istəyiblər. Hacı Şeyx Məhəmməd bir neçə gündən sonra Lənkərana qayıtdı. Ağ, Allah taala şükür olsun ki, onun üçün pul cəm oldu və həm də pul xərc olmayıb, Lənkərana qayıtdı. Toplanan pul isə cibində qaldı. Bu qəziyyə belə qurtardı.

“Ümid” cəmiyyəti mövcud olan zamanlarda Tuğra xanımında bir dənə motor var idi. Cəmiyyətin təsvibilə mən, İsmayıl bəy Yandiyev təyin olub, bu motoru xanımdan cəmiyyətin xeyrinə olaraq təmənna elədik. Xanım da müzayiqə etməyib, motoru cəmiyyətə bağışladı. Yəni deyə bilərəm ki, əslən mənlə İsmayıl bəyə bağışladı. Motor lazım idi ki, islah olub, sonra ondan istifadə olunsun. Bunun üçün də pul lazım idi. Bu xüsusda İsmayıl bəy mənimlə bərabər çox artıq dərəcədə küşəşdə idiz. Bir dəfə olaraq Potasər qəryəsinə gedib, Hacı molla Osman ilə bərabər cəmiyyətin parası xüsusunda küftüğü etmişdik.

Yoldaşlarımın əhli-halət ruhiyyəsini qabaqda bir növü ərz etmişəm. Dübarə təkrar olaraq, izhar edirəm. Əlhəmdüllah, bütün İslam aləmində hamımız tamam-kamal insanıq, heç yerimiz naqis deyildir. Odur ki, hamımız sədarət-tələb və həmkar olmaq arzusunda olub, cəmi işləri infirad surətdə hakim olub, icrayə qoymaq təmənnasındayız. Şükür Allaha, bu səbəbdir ki, müsəlman aləmlərində yaşayan hamısı müvəffəq olub **[səh.7]** işlərimiz qabağa gedir.

“Ümid” cəmiyyətinin katibi Mirzə İshaq və bəzi bu yığıncağın müəssisələrinin əsl məqsədləri bu imiş ki, tamam-kamal bu işdə xüdsəranə hər bir umurata dəxalət edib, başqalarını öz idarələrinə qoymasınlar. Necə ki, əsil ictimada bəndədən vədə almayıb, xüsusi ictima etmişdilər ki, özgə nüfuzlu adamlardan olmasınlar. Ta bunlar öz mərami-riyasətlərinə nail olsunlar. Necə ki, əsl məsələ də zikr oldu. Ittifaqi olaraq İsmayıl bəy məni öz qardaşımla o heyət içinə aparıb, iş belə oldu ki, həm müvəqqəti sədarəti-məclis mənə olub və axır ul-əmr sədarəti cəmiyyətə də bəndə müntəxab olam. Nətəciyi-qəzayadan axır ul-əmr bu cür anlaşıldı ki, daimi surətdə əksər intiligent yoldaşlar mənim sədr olmağımdan narahat olmuşlar. Mən bu

nöqtəni bir növü əgər düşünürdüksə, amma özümə götürməyib, yoldaşlar, ələlxüsüs Mirzə İshaq hər bir vəzifədə bulunurdusa, hamısına müvafiqət göstərirdim. Bütün dəftərlər, möhr və pul hamısı Mirzə İshaqın əlində olub, hər nə istəyirdi edirdi. Məktəbi-ibtidai alidə gecə əkəbir kursu açıb, bütün mühasibəni əlinə götürüb, məsuliyyətsiz idarə edirdi. Çünki başqa yoldaşların da bu cür olmaq xoşlarına gəlirdi. Bir neçə ay belə keçdi. Hər bir məkanda ictimaiyyətimiz oldusa, “ad mənim, yar özgənin” məsələsinin mövcubincə bütün işlər Mirzə İshaqın sədarəti-mənəvisilə və mənim zahiri sədarətimlə qurtarırdı.

Mirzə İshaq şəhərin başqa intiriqaçı şəxslərini üzvüyətə qəbul edib, batini surətdə onları mənim əleyhimə təbliğ etməklə bərabər, onları təhrik edirdi ki, təzə seçki məclisi təşkil olsun. Mən də avamlığımdan, həm də bir para işlərdən xəcalət çəkdiyim üçün sükuta məcbur olub, bir söz söyləmədim və öz-özümə deyirdim ki, surəti-guftəgudə şiblet qaloş geyib, fokol-karavat vuranlar məqami-guftəgudə mollalar və uləmaları tənqid edirdilər ki, ulamalar bizimlə yoldaşlıq etməyir və bizimlə ittihad eləməyirlər və bir yığıncaqda iştirak da bulmayırlar, və bəziləri təkzib edirlər. Hala və felən ki, mən bunlarla tamamilə müttəhid ul-mal hər bir işə mübaşir oluram və cəmi umurata müdaxilə edib, hər bir fədakarlığa iqlam edirəm, nə səbəbə bunlar məni qəbul etməyib, batini surətdə mənim əleyhidarlarımdırlar. Xüsüsən intilgentlər məqami-söhbətdə məni bəyənlirlər, bəs nə üçün hal-hazırda mənim sədr olmağımdan münfəci dirlər. Hansı iqlamatdır ki, mən o xüsüsda fədakarlıqdan qorxub, ənxamdan qüsür etmişəm. Bu nükat və məzamin üçün bir şey əsas tapmadım. Məgər inki nəzərimə bu gəldi ki:

Güfr və imanı bir bildin,
Kafir möminlə nə vaxt barışar məgər?

Mən hər nə qədər təsəvvür etdimsə, kəndimdə bir qüsurluq müşahidə edə bilmədim. Məgər inki mənim əmmaməli olub sədarətə mail olmağım. Onlardan fəal və əksəriyyət yanında məqbul ul-qovl və naqid ul-kəlmə olmağım və qüdsiyyət cənnibinə mayıl olub, dinə nisbət tərəfdar olmağım görsənir bu həzərətə, yəni Mirzə İshaqın partiyasına xoş gəlməyirmiş.

Əlhasil, bir vaxt xəbərdar oldum ki, məndən xəbər almamış və sədrin imzası olmamış Mirzə İshaq bir heyət dürüst edib və vaxt qoyub, və özü istədiyi şəxslərdən vədə alıb və məndən də vədə alıbdır.

Əlhasil, heyəti-ictimaiyyə münəqid oldu. Xaricdə dürüst olan proqram üzrə zahirədən yenə də məni **[səh.8]** sədr edib, intixabə şüru oldu. Əvvəlcə bu həzərət cuğa-cuğa olub, xəlyəti surətdə danışmağa başladılar. Burada iştirak edənlər hamısı qabaqca Mirzə İshaq və Qulamhüseyn Məmmədovdan dəstur ul-əməl almışlar ki, əbədən mənim adım gərək siyahıda olmasın. Bu işdə ən ciddiyyət ilə Qulamhüseyn və Mirzə İshaqdan başqa səy edənlər Mirzə Ağəli Mirzə Əziz oğlu və Ağəli Miri Hacı Mir Səmid oğlu və Məşədi Heybət Zeynalov idi.

Əlhasil, xəfiyyə seçki dürüst olub, mən hər bir şəxsi vadar elədim ki, Mirzə İshaqı yazsınlar. Seçkinin nəticəsi bu oldu ki, o ictimada bircə tək səs mənim üçün oldu. Qalan səslər başqaları üçün verilmiş idi. Yüz nəfərdən artıq adamların içində hamı üçün səs yığan adamın yarısı oldu. Bir tək nəfər mənim üçün bir dənə səs oldu. Deməli, məni istəyən bu yüz nəfərin ortasında bir nəfər imiş, vəssalam. Aqıl ul-mənan dürüst fikir edərsə, onu müşahidə ilə anlar ki, bu cür işi əvvəl xaricdə tərtib

olub, qov və qil dürüst olandan sonra mövqeyi-icarəyə qoyulubdur. Hətta bu işdə məlum olan budur ki, Hacı Rza Qurbani də iştirak edirmiş. Nəticədə intixab Qulamhüseyn katib, Mirzə İshaq sədr, Məşədi Hacı Rza Qurbani də xəzinədar və həm də sədr müavini oldu. Mətləb bu cür xətm olub, mən də işdən kənar olub, öz işlərimə baxmağa məcbur oldum. Mirzə İshaq öz sədarətində oturub, umurata məşğul oldu.

Qeyd: Yusif bəy Bayraəlibəyov izhar elədi ki, həmin tək səsi sənin adına yazan mən idim, vəssalam. Allah taala Mirzə İshaqdan razı olsun ki, məni kəndi və yoldaşları işlərindən və intiriqasından xəbərdar elədi. İşlər bu cür xətmə yetib, mən yenə asudə olmayıb hər bir başqa ictimada isbati-vücuda edirdim. Yayın sonları, hələ payız daxil olmamışdı Badkubədə müsəlman ictimayindən bir məktub gəlib. Lənkəranda camaatdan iki nəfər vəkil istəmişdilər ki, gəlib Badkubədə müsəlman ictimayində iştirak etsinlər.

Qeyd: Badkubədə bir böyük yığıncaq tərtib vermişdilər. Şəki, İrəvan, Qarabağ, Ağdam, Ağdaş, Cavanşir, Kürdəmir, Quba, Naxçıvan, Salyan, Lənkəran, Zaqatala, Qazax və başqa yerlərdən vəkillər intixab olub, Badkubədə Xeyriyyədən uzaq məkanlardan gələnlər üçün mənzil və xərc (Xeyriyyədə, İsmayilyyyədə) verirdilər. Sair dostları olan ya iqtidarı olan istədiyi məhəllələrdə mənzil edirdilər. Hətta Xeyriyyədə mənzil olmayıb, müsavətçilər hər kəsi aparıb öz evində konfrans qurtaranca mehmannəvazlıq elədilər. Bu xüsusda məktəbi-ali-ibtidaiyyədə ki, Hacı Mirzə Hadi Zeynalov mülküdür, ictimai olub çox götür-qoydan sonra düyü ticarəti edən Məşədi Mikayıl Bağirovu və məni vəkil intixab edib, hər ikimizi Badkubəyə göndərdilər, lakin öz xərcimizlə. Təsadüfən Sultan bəy Qulubəyov ki Lənkəran camaatı tərəfindən Lənkəran torpaq və maha-

lına hakim olmuşdu, Sultan bəyin kəndi şəxsi hökumət işi üçün Badkubəyə qubernator yanına gedirdi. Mən, Məşədi Mikayıl Bağirov, Sultan bəy Qulubəyov paraxodla Badkubəyə varid olub, “Dağıstan” mehmanxanasında mənzil elədiz. Mən əgərçi daimi surətdə Badkubəyə varid olanda təvəqqüf və istirahət üçün İslamiyyə mehmanxanasında mənzil edərdim, şam və nahara Kərbəlayi Vəli Mikayılovun dövlət mənzilinə [səh. 9] gedərdim, amma bu dəfə Məşədi Mikayıl və Soltan bəy mane olub, onlarla bərabər Dağıstan mehmanxanasında üç nəfər bir mənzildə imrari-həyat elədiz.

Xeyriyyənin zalında tacirlər üçün yığıncaq qoyulmuş idi. Amma bu heyəti-ictimaiyyə bir başqa böyük otaqda idi. Əsil sədr Əlimərdan bəy Topçibaşov idi. Hacı Zeynəlabidin Tağıyev və bəzi başqa mötəbər şəxslərdən məclisdə isbatı-vücut edirdilər. Məmmədmin Rəsulzadə baş katib idi, Əbdüləli bəy Əmircanov da orada rusca katib idi. Üç iclas oldu. Cəmi əqşam və ənvə müsəlmanlardan burada var idi. Qafqazın hər bir məkanından buraya nümayəndə sifətilə gəlmişdilər. Üləma qəbilindən ki sahibi-əmmamə idilər, üç nəfər idilər. Səlyan nümayəndəsi Ağayi Hacı Seyid Bağır Ağa idi ki, Mir Əşrəf Ağanın tərəfəsilə gəlmişdi. Xil qəsəbəsinin mollası da Hacı Seyid Bağır Ağanın məziyyətilə o mənzildə idi. Əmmaməlilərdən biri də din Hacı Mirzə Səlim Lənkərani idi. Zaqatal mahalından biri, Cardan Nurulla əfəndi idi. Biri də Kaxdan Şeyx Qasım əfəndi idi. Bu iki nəfər də Zaqatal üləmalarına nisbət yarım molla idilər, əmmamələri yox idi. Əgərçi əmmamə o tərəflərdə mərsum deyil, qalan şəxslər vəkillər, bütün əyan və əşrəf intiligent və yuristlər idi.

Mövzuyi-məsələ icmalən bu idi ki, Nikolay taxtdan düşüb, yerinə Kerenski oturub. Demokrat üsulu ilə istəyir Rusiya-

nı idarə eləsin. Qafqaz müsəlmanları Kerenskiyə ittila verdilər ki, biz müsəlman camaatları soldat, əsgər, sərbaz verməyə hazır varız. Hər vaxt hökumət istəyirsə, biz əsgər verəcəyiz. Kerenskiyə teleqrafla icmalən cavab veriblər ki, bizə əsgər lazım deyil. Luzumdan ziyadə əsgərimiz vardır. Biz Qafqaz müsəlmanlarından razıyıq. Lakin bizim təmənnamız budur ki, Qafqaz əhli bizə pul ilə müavinət göstərsinlər, nə əsgərlə.

Felən bizə əsgər lazımdır və əsgərin lüzumu üçün də pul lazımdır. Biz bu pulu hardan və necə cəm edək ta inki əsgəriyyə təşkilatı üçün pul dürüst edib əsgər toplamaqla bərabər kəndi umuratomuzu idarə edək. Üç gün həmin bu məqsəd mətrəhi-güftəgü olub, axır ul-əmr zahirdə bir qərar qoyuldusa, amma batində sərəncamsız oldu. Bu məclis zahirdə bir intiligent məclisi idisə, həqiqətdə bir molla məclisi olub, usuli-əlfaz mübahisəsi kimi əvvəl-axırı qurtarmayan bir mübahisə və mübarizə idi. Hər kəs bir xəyal üzrə nitqə gəlib, mətləbi mültəfit olmadığı surətdə kəndi məqsədi və muradı nə isə, onu mövqeyi-icrayə qoydurmaq fikrində idi. Nəcəfi-Əşrəf tələbələri kimi söhbət əsnasında biri-birinə hücum edib, dizi-dizi tərəfi-müqabilə sarı sürünüb, öz mətalibini həqq-nahəyyə olaraq sübuta yetirmək üçün qovğa edirdilər. Böyük intiligentlərdən hansıları ki, gözlərinə eynək vurub və eynəyin qatmasını çiyinə atıb, və nitqin şiddətindən bədəni rəşə tapıb, eynəyinin qatması çiyindən düşüb və dübarə qatmanı çiyini üstə atıb, şiddətlə danışanlar söz və laf və gəzəf ilə dünyanı dərhəm-bərhəm edənlər həddən ziyadə, əndazədən artıq güftəgü edirdilər və hərəsi əsgəriyyə təşkilatı üçün pul toplamağa vəsait iradə edirdilər. **[səh.10]**

Müsavət fırqəsi tərəfindən nümayəndə sifətilə bu məclisdə isbatı-vücut edən Abbasqulu Kazımzadə söz alıb danışmağa başladı. Axır ul-əmr təklif elədi ki, Badkubədə milyon-

lər hansı ki, hər bir cəhətdən sahibi-mülk və əmlak və iqtidar bir nəfər və ya iki nəfər ya dörd nəfər 25 milyon müqərrər edib, dürüstkar və mütəxəssis böyük generalların təhti nəzarətində camaatdan əsgər toplayıb, onların təlimatına sərf etsinlər. Sədr sual elədi ki, bu milyonlərin tədiyyəsinin təminatı üçün cavabdəhəndə kimdir? Abbasqulu cavab verdi ki, bu vəchlərin tədiyyəsinə zəmanət edən millət və camaatdır ki, daimi surətdə təşəkküratdan sonra milyonlərə onların hüquqları tədiyyə eləsinlər. Abbasqulu Kazımzadənin bu sözləri dövlətliyərin xoşuna gəlməyib, sair şəxslər də bu fikri təqib etmədilər. Hacı Zeynəlabidin və başqaları bu sözlərdən acıqları gəldi. Mən axırını gün iclasın axırında söz alıb ərz elədim:

Vəkillər, camaat, bu cür günün ərzində bu qədər danışıklar oldu. Bütün kəlamların nəticəsi bu oldu ki, əgər bizim qüvvəyi-təşkilati-əsgəriyyəimiz olmazsa, yəqin surətdə bizim atiyəmizdə sərvət və əhl və əyalımız rus və ermənilər əlində qarət olub, yurd, mülk və əmlakımızı təsərrüf edəcəklər. Hər kəs ki burada isbatı-vücut edib yığıncaqda iştirak edirlər, yəqin surətdə bir müəyyən məhəlin mötəbədi və sahibi-ixtiyarıdırlar. Yaxşı və gözəlcəsi budur ki, fil-məclis bu həzərat nümayəndələr özləri kəndi kiseyi-fətivvətlərindən himmət göstərib, hər kəs öz malının hazırı nəqdiyyəsindən ondan birin versin ta inki bu güftəgülərin nəticəsinin ciddi olmağa camaata məlum olub, xalq bilsinlər ki, nümayəndələri ciddi olub, danışıkları məhz lağ-lağı lisanı deyil. Bu surətdə xalq öz müavinətlərindən müzayiqə etməyib, böyük sərvət sahibləri də kəndi müavinət maliyyələrindən müzayiqə etməsinlər. Bu danışdığım sözləri həqiqət olub, lağlağı lisanı olmadığı üçün, əvvəlcə öz malımdan otuz qızıl suy edib, bu yolda nisar etməyə hazır. Çünki mənim tamam-kamal sərvətim hal-hazırda üç yüz qızıl olmaz. Əlbəttə

bu nümayəndələrə öz kəndi təməkkürlərini mülahizə buyurub, o əndazədə kəndi sərvətlərindən ondan biri də əda edəcəklər, vəssalam. Mənim bu sözlərim zahirdə əgərçi hamıya xoş gəlib, ehtiramla alqışladılarsa, amma batində hamı nümayəndələrin ovuqlarını açıb, məlum elədim ki, həzərat danışanlar məhz özgülərin mallarını bölməkdə sahib-hünər olub, öz mallarını xərc etməkdə süst, hətta razı da deyillər.

Axır ul-əmr söz bu cür xətm olub məclis bu tövr nəhayətə yetişdi ki **[səh.11]**, Qafqazda yaşayan müsəlmanlardan ədədi-nüfusu mülahizəsilə hər evdə nə qədər nüfuz varsa, hər başa iki manat rusi vergi, yəni soldat pulu alsınlar. Bu axırıncı iclas günündə Tiflisdən teleqraf gəlib, bir nəfər nümayəndə istədilər ki, Tiflisə gedib bəzi mükalimat eləsin. Məmmədəmin bəy bu vükalətə müntəxəb olub, Tiflisə təşrif apardılar və məclis münqəzi oldu.

Qeyd: bu müsafirətimdə ittifaq düşən umurattan birisi budur ki, zikr olunur:

“Xeyriyyə”nin eyvanında tənəffüz üçün dolananda cənab Sultan bəy Qulubəyovu gördüm ki, bir nəfər yurist (advokat) ilə söhbət edirlər. O şəxs Sultan bəyə söyləyir ki, gəl bizimlə müsəlmanlıq firqəsinə daxil ol. Bizim burada böyük ictimaimiz vardır. Mən söylədim ki, cənab bəy, bu söz əslən mənasız bir kəlmədir. Bu cür təklif özündə yüngül təklifdir. Məsələn, siz buyurursuz ki, gəl müsəlmanlıq firqəsinə daxil ol. Bu söz əvvəla mənasız bir sözdür. Çünki bu təklif müsəlmanlar üçün lazımdır ki, nəsari və cuhud və sair firəqi-küffarə eləsinlər. Sözlər ki, bu cür təklif edirsini, mənası budur ki, tərəfi-müqabil kafirdir, felən müsəlman olur. Müxtəsər bu sözlərdən çox aramızda rəddü bədəl olub, mən bu ləfz və mənə ilə bu cür təklifin qəbahətini bu şəxsə sübut elədim. Bu şəxs mənə söylədi ki, Badkubədə

bütün ülamələr bu firqəni qəbul edib və bu ictimae daxil olublar. Əslən bu təklifatın müəssis və müşəyyid ərkanı cənab Bəşir bəy Aşurbəyovdur. Çox gözəl olardı ki, təşrif gətirib orada üləmaları rəyət edib, onlarla söhbət edəsiniz. Söhbətimiz bu cür xətmə yetişib öz mənzilimiz ki Dağıstan mehmanxanası olsun, oraya müraciət eləyib, nahar sərf edib, istirahətə məşğul olduz. Mən bir şögl üçün mehmanxanadan xaricə çıxmışam. Övdətimdə Sultan bəy və Məşədi Mikayıl mənə söylədilər ki, bu gecə başqa məclisə getmə! Bu gecə lazımdır ki, cənab Bəşir bəy Aşurbəyovun mənzilinə gedib orada sərfi-şam edək. Bu xüsusda ciddi surətdə Bəşir bəy Sultan bəy və məndən xahiş edibdir ki, sən o məclisdə isbatı-vücuda edəsən. Mən hər qədər təşahi elədimsə, Sultan bəy və Məşədi Mikayıl qəbul etmədilər, və söylədilər ki, bizim üçün siyasətən lazımdır ki, o məclisə gedib, hazır olaq.

Əlhasil gecə oldu. Bəşir bəy cənabları kəndi həmsirəzadəsilə öz faytonunu göndərüb, bizi, yəni səni xah-naxah oraya hazır elədilər. Məclisə varid oldum. Həzrəti-Hacı Seyid Bağır ağa Xıllı molla ilə bərabər təşrifləri var idi. Badkubə üləmalarından hansıları ki, tanıyırdım, Ağa Mir Əbdülkərim ağa və Hacı Mirzə Əbdürrəhim ağa həzrətləri idi. Bir neçə nəfər də üləmalardan var idi. Amma bəndə onları tanımırdım. Mincümlə dağlı Axund molla Əli idi ki, sonralar onu tanıyıb, dost olmuşdum. Sonra əyan və əşraflardan hansılar ki Bəşir bəy ilə həmsinifdirlər, burada isbatı-vücuda edirdilər. Namaz da oldu. Söhbət açıldı. Əvvəl Əlimərdan bəy Topçubaşovun iradına məşğul və sonra Əlimərdan bəyin oğru olmağına isbatlar gətirib, Bəşir bəy, Hacı Seyid Bağır Ağa və bəndə və Sultan bəy-dən sabah üçün vədə aldı ki, sabah Xeyriyyədə hazır olub, tacirlərin iclasına baxıb və Hacı Zeynəlabidin Tağıyevin səda-

rətilə iftitahi-məclisdə güftəgüyə qulaq etsin və mülahizə edək ki, mən Topçubaşovun oğurluğunu necə isbata yetirib, Hacı Zeynəabidin hüsurunda izhar edəcəyəm. Belə ki, oğurluqdan hamı xəbərdar olsun. Bu sözlər Bəşir bəyin sözləridir. Və zimmən əlavə elədi ki, bu müsəlmanlıq fırqəsini 37 gündür mən təşkil etmişəm və Qarabağa aparacağam. Bu müsəvat fırqəsi tamam-kamal bidinlik və xələfi-şərdir. Söz buraya yetişəndə Ağa Mir Əbdülkərim ağa söhbətə şuru edib, başladı ki, müsəvatçılar deyirlər və öz proqramlarına yazıblar ki, arvadlar da intixab edə bilirlər. Və həm də onları bir *[səh.12]* şögli-hökumətiyə intixab etmək olar. Bu söz əsla xələfi-şərdir və bu cür proqrama əməl edənlər isə fasiqul-əqidədirlər. Ağa Mir Əbdülkərim ağa bu sözü pəru bal verib, bu xüsusda şərh-i-müfəssəl zikr edib, durdular.

Izah: Əlbəttə proqramda bəzi mətalib vardır ki, siyasət surətində bəzi diplomatlar o mətalibi yazmaqda məcburdurlar, və proqramın tamamını mövqeyi-icarəyə qoymaq imkanı surətindən bilmərrə xaricdir. Vəli vazehdir əqayidi İslamiyyə üzrə bu söz məntiqdən xaric bir sözdür. Amma söz bundadır ki, görək Ağa Mir Əbdülkərim ağa bu sösləri ki, söyləyir və bu iradları ki eləyir, aya vəqeyi surətində bu sözlərə əqidəsi vardır? Aya onu dindarlıq vadar edir ki, Bəşir bəy ilə həmrəhlik edib Urusitdə müsəlmanlıq fırqəsini təşkil edib, bir molla sair qabaqda təşkil olunan fırqələrin əleyhidarları ola. Ya inki xeyr. Bəşir bəyin yaxşı, yağlı plovu, və buqələmun-toyuqlarının buryanlığıdır, ya inki Zaqatalanın ətirli və qiymətli alma və armudlarıdır ki, Mir Əbdülkərim ağanı bu cür şiddətlə həyəcana gətirib, din dərdi çəkir.

Əlbəttə qəziyyə məlumdur. İnki əgər mən izhar eləsəm ki, bu cür fəsil müsəvat proqramında yoxdur, əlbəttə yalan söy-

ləyəcəyəm. Bu surətdə tamam-kamal mövhun olub, hamıya məğlubiyyətim sabit olacaqdır. Əgər söyləsəm ki, xeyr, şərən bu cür intixab nisvan, yəni nisvanın müntəxib olmağı cayizdir, daha pəs olub xilafi-əqayidi-İslamə mürməkib olacağam. Pəs mən indi bu ağaya nə cavab verəyim? Dərhal qeybdən qəlbimə deyəsən ilham oldu ki, Səlim bu cür cavab verir: mənim cavabım:

Həzrəti-ağa, hər bir suala iki cür cavab vermək olar, əvvəl nəqzi, sonra həlli. Cənabi-nəqzi budur: Həzrəti ağa, cənabınızın məxsusən bu iradı bimövqe və biməhəldir. Zira ki, qoy bu iradı o üləmalar və şəxslər eləsinlər ki, öz yazılarından və şəhrlərindən arvadların üzü açıq gəzməyinə və əcnəbilərin tahir-mütəhhər olmağına isbatı-əqidə edib, dəlayili-əqli və nəqli gətirməyiblər. Həzrəti ağa özü quran şərhində əcnəbini pak bilib və arvadların məkşufəl-vücuə olmağına icazə veriblər. Madam ki, arvadlar üzü açıq gəzə bilərlər, intixab olmaqlarından nə bak vardır. Əslən bu iradı lazımdır ki, bəndə və sair eləsinlər. Həzrəti-ağanın bu iradı tamam-kamal yersiz və münasibətsizdir. Türklərdə məsəldir: Oruccluqda qəlyan ki, orucu batil etmədi, qəlyan altı da batil etməz. Qəlyan üçün qəlyan altı da lazımdır. Madam ki, arvadların məkşüf ül-vücuə olması şəri olursa, əcanibin təharəti şərən ədillə üzrə sabit olarsa, əlbəttə nisvan tayfasının intixab olması da cayiz olacaqdır. Mən bu sözü söyləyib Ağayi Hacı Mirzə Əbdürrəhim ağaya xitabən ərz elədim: Həzrəti-Hacı ağa, siz nə üçün söhbət etməyirsiniz? Cavabında buyurdular ki: Siz söhbət edirsiniz, mən də qulaq asıram. Söhbət buraya yetişəndə Ağayi-Mir Əbdülkərim ağa əzəmisinin çiyinə dürrüst edib, Hacı Mirzə Əbdürrəhim ağanı xahiş ilə məclisdən durquzub özü ilə bərabər məclisdən xaric oldular.

Onlar xaric olandan sonra söz Ağabala Quliyev üçüncüyə yetişib, hərarətlə nitq edib, söylədi ki, müsavətçilər öz məramnamələrində yazırlar ki, nisvan intixab etməkdən başqa, müntəxib də ola bilər. Hal anki müntəxib olanda lazımdır ki, üzü açıq gəzsinslər və bu da xəlfə-şərdir. Ağabala Quliyev bu sözləri söyləyəndə bəzi əşxas gülümsündü. Mən əgərçi orada gülənlərin gülməklərinin səbəbini bilmədim, lakin sonralarda Ağabalanı tanıyandan sonra gülmək səbəbi məlum oldu. Səbəbi də bu idi ki, Ağabalanın fələn öz qızları üzü açıq gəzirlər. **[səh.13]**

Əlqərəz, Bəşir bəyin evindən hərəkət edib mən Sultan bəy və Məşədi Mikayıl Bağirov öz mənzilində övdət elədik.

Müraciətdə Məşədi Mikayıl Bağirov Sultan bəyə müxatibən söylədi: Güstəqliq olmasın, bizim bu Hacı axundun heç faydası yoxdur. İnsan bu cür plov və xoruqları qoyub, sair adamlarla yoldaşlıq edər? Əgər mən Hacı axundun yerinə olsam, əbədən Bəşir bəyin itaətindən çıxmayıb, daimi bu cür plovlar və hinduşka-xoruzundan meyl edərəm.

Biz Bəşir bəyin mənzilində müraciət edəndə, Bəşir bəyin bu cür ictimai görüş və o tərəfdən də müsavət təcəmməinin həm nüfuzun və həm də o ictimada əksər oxumuş cavanların olmasını mülahizə edib, bu iki qüvvənin təsadümündən cilovgirlik etməkdən ötrü lazım bilib Sultan bəyə izhar elədim ki, sabah zöhrdə Hacı Zeynəlabidin həzrətlərini ziyarət edib, və bu iki ictimai arasına iltiyab verib, biri-birilə islahda olmalarının təmənnasın edək.

Qabaqda zikr oldu ki, Bəşir bəy kəndi evində Hacı Seyid Bağır ağa və bəndə və sair yoldaşlardan sabah üçün vədə aldı ki, gəlib saat onda Xeyriyyənin zalında hazır olub, orada Badkubənin böyük tacirləri hazır olacaqlar. Məclisin güşadində Hacı Zeynəlabidin yanında sizə isbat edərəm ki, Əlimərdan bəy

Topçubaşov necə xəyanətlər edib, millətin pulunu və mühacirlər üçün toplanan vəchləri nə tövr tələf edibdir. Sabah təbrikin vədəsi mövcubincə mən Hacı Seyid Bağır ağa ilə iclasa hazır olduz. Sultan və Məşədi Mikayıl ehmal edib, gəlmədilər. Məclis açıldı. Hacı Zeynəlabidin kürsiyi-sədarətlə oturub, xüsusi münşisi bir nəfər general idi, hazırlayıb hər kəs öz yerində bərqərar, cənab Bəşir bəy iftixarən din ilə bərabər bir stulda oturmuşdular. Əlbəttə bu yığıncaq siyasi deyildi. Bu bir tacirlərə məxsus olan söhbət idi. Bəşir bəy söz alıb və zəmnən söylədi ki, Hacı ağa, mühacirlər və qaçqınlar üçün toplanan bir milyon yarım pul necə oldu? Əlimərdan bəyi çağırın bu suala cavab versin. Dərhal adam gedib Əlimərdan bəyi dəvət etdilər. Əlimərdan bəyin işi çox olduğu üçün cavab vermişdi ki, bir az müddətdən sonra gələcəyəm. Mənimlə bərabər oturan Bəşir bəy ahəstə qummullanıb, xəfiyyədən söyləyirdi: hə, gələ bilər? Burada rüsvay olacaqdır. Milyon yarım pulu tələf edib, yeyib, gedibdir işinə. Bir az müddətdən sonra Bəşir bəy dübarə yenə də Hacı Zeynəlabidinə xitabən ərz elədi: Hacı ağa, qaçqın və mühacirlər üçün bir milyon yarım pul toplanıb, Əlimərdan bəyin təhvilinə verilibdir. Rica edirəm Əlimərdan bəydən o hesabı təvsiyyə edib, camaata xəbər verəsiniz. Bu sözdən sonra Hacı Zeynəlabidin hərərətlənib, söylədi: Hacı ağa, istəyirsiniz mən məclisdən xaric olum? Bəşir bəy bu sözü deyəcək, Hacı cavab verdi: Mənə nə, istəyirsən get və ya istəyirsən qal. Lakin sən məni məcbur edirsən ki, bəzi mənə layiq olmayan sözləri təkrar edib və camaata bəyanat verib, özümü bir növ xudpəsəndlik məqamına gətirim. Bəşir bəy! İki dəfədir söyləyirsən ki, milyon yarım pul cəmə olubdur, aya pulu sən vermişən? **[səh.14]** yəni burada hazır olan həzarət tacirlər veribdirlər? Söylədim ki, məni məcbur etmə ki, sözləri bəyan edim. Aya

hansı tacirlər və əyandır ki, məclisdə kəndisini pul siyahısına yazdırıb, sonradan o pulu veribdir? Müsəlmanların sənətidir ki, məclisdə şan üçün adlarını yazdırırlar, sonra pul verməkdə cürbəcür bəhanə gətirirlər. Bu həzarət söyləsinlər, hansıları bu mühacirət xüsusunda pul veriblər. Söyləsinlər görək pulu vermişəm və bir əndazə də Musadan almışam. Sair həzarət əgər pul veriblər, söyləsinlər. Pulun hesabı mənim yanımdadır və mən də hesab edib, məxaric və təhvil almışam. Daha bu nə sözlərdir ki, sən söyləyib, özün iş görmədiyini halda, başqa iş görənləri də işdən süst edirsən (bu sözlərin arasında Əlimərdan bəy məclisə daxil olub, qulaq asırdı). Bəşir bəyin sual-cavabı məlum olub, gecə bizim yanımızda tamam-kamal rüsvay oldu. Məclis bu cür ixtitamə yetişib, qapıdan çıxanda Əlimərdan bəy əvvəlcə mənə sonra Hacı Seyid Bağır ağaya xitabən söylədi: Bu cür adamlardır ki, kəndiləri iş görməyib, başqalarını da iş görməkdən süst dirlər.

Məclis tamam olub, Bəşir bəyin gecə elədiyi iddiaları tamam yalana çıxdırdan sonra hər kəs öz mənzilinə müraciət elədi.

Bəşir bəyin əsla bu cavablarla müxalifət etməsinin səbəbi zənnimcə budur:

Duma intixabında cavanlar, hansılar ki şərir və qoçulardan ictimab edib, onların nüfuzlarını kəsmək istəyirdilər, Bəşir bəyi və ona namizəd edən adamları intixab etməyib və onların nüfuzundan cilovgirlik edirdilər, vəssalam.

Bəşir bəyin evindən müraciət edəndə mən, Sultan bəy, Məşədi Mikayıl belə təmhid və müqəddimə qoyduz ki, səbh Hacı Zeynəlabidin Tağıyev Həzrətlərini mülaqət edib, bu iki heyəti-ictimaiyyənin aralarına səfa verib, ortalarından kudurəti götürüb, hər iki qüvvə bir məhəldə cam olub Badkubə və ətra-

fin təsfiyə və rəvnəqi üçün müttəhid ul-mal çalışsınlar. Sübh saat 10-dan mütəcaviz idi, Məşədi Mikayıl bir iş üçün getmişdi. Sultan bəyin məiyyətinə Hacı'nın mənzilinə tərəf hərəkət elədiz. İntizar otağına varid, bir əndazə təvəqqüf edib, Hacı Həzrətlərinə xəbər verdiz. Yarım saat müntəzir olmamızı rica elədi. Bu intizar zamanında Hacı'nın qəbul otağından artıq dərəcədə hay-küy gəlirdi və müxtəlif paltolar burada asılmışdı. Yarım saatdan sonra Hacı tərəfindən dübarə adam gəlib yumşaq halda izhar olundu ki, əgər mümkünsə sabah saat 9-da təşrif gətirsinlər. Biz izhar elədiz sabah mümkün olmaz. Çünki biz buralı deyiliz. Yarın paroxodla Lənkərana hərəkət edəcəyiz. Bir neçə dəqiqə lazım olan mətalibimiz vardır. Bu sözlər Hacı həzrətlərinə yetişəndə Sultan bəy və məni kəndi böyük zalına qəbul edib, oradakı adamlardan 15 dəqiqə təvəqqüf istəyib, bizlə müləqat elədilər. Hacı Həzrətlərilə söhbət edib, əvvəl bəndə təkəllüm elədim: Həzrəti-Hacı, sizin cənabınız hüquqi-milyət yanında sabit və məlumdur. Biz nümayəndəlik sifətilə Lənkəran dairəsindən Badkubəyə gəlib, ictimada isbatı-vücut eləyib, yarın Lənkərana əzimət edib, vurud edəndən sonra camaat bizdən bu yığıncanın əhval və övzaini xəbər alıb, bu şümanın nəticəsini soruşacaqlar. **[səh.15]** Əlbəttə camaatın ruhu yüksək olmaq üçün lazımdır, bəzi mətalibi onlar üçün şərh və bəst verib, zikr edək. Vəli mütəəssifanə Badkubə ki Qafqaziyanın, ələlxüsus Rusiyadakı müsəlmanların mərkəzidir, burada bəzi cəryanlar vardır ki, həmin cəryanlar baisi-nifaq və müsəbbibi-təfriqədir. Biz Lənkəran nümayəndələrinin ən böyük və səmimi arzumuz budur ki, Hacı Həzrətləri ki milliətin atası hesab olunurlar, Bəşir bəy cənablarını və o biri tərəfdən hər kəsi məsləhət bilirsənsə, çağırıb, nəsihət və dəlillərlə bu iki heyəti-ictimaiyyəni müttəhid ul-mal işləməyə vadar edəsiniz. Əlbəttə gələ-

cəyimiz üçün nifaq və şəqaqin böyük fəllak nəticə verməsi hamıya məlumdur. Bizim üçün lazım idi bu sözləri hüzurunuza arz edib, cavab alandan sonra mütməin camaatın yanına qayıdıb, onlar üçün xəbər aparaq. Hacı Zeynəlabidin bu sözləri bizdən eşidəndə ayağa durub, mənim əmmaməmdən öpüb xudafiz elədik.

Burada bir az yenə də lazımdır ki, Lənkəran əhvalatına dair ittifaqat yazılsın ta bəzi mətalibə işarə olduqda sözlərimiz mücməl olmasın.

Kerenski iş başına gələndə camaat bir əndazə nəfəs alıb, istəyirdilər asudəliklə yaşasınlar. İki nəfər Badkubədən nümayəndə adı ilə gəlib, birisi ruslar tərəfindən, birisi də müsəlmanlar tərəfindən. Badkubə müsəlmanlarının nümayəndəsi Məhəmmədəmin Rəsulzadə həzrətləri idi. Rus nümayəndəsinin adı Kuznetsov idi. Bunlar gəlib camaatın ruhunu bilib, onları ittihad və ictimae dəvət etdilər və camaatı məcbur etdilər ki, kəndiləri tərəfindən 8 nəfər intixab edib və bu səkkiz nəfər öz ortalarında bir nəfər rəis intixab etsinlər ki. Bütün Lənkəran dairəsinin hökmranı olub, Lənkəran qəzasını gözəl vəchlə idarə eləsin. Bu şəxsin sədarət və rəyasəti altında bir komitə təşkil olsun və o komitəyə hər bir ictima tərəfindən nümayəndələr gəlib iclasda iştirak edib, hər bir hökmün nəfy və isbatında rəy verməyə haqqı olsun. Səkkiz nəfər Lənkəranda intixab olub altı nəfərin təsvibi-zahiri və batini rəy verməsilə Lənkəranda imrari-həyat edən Qala bazarlı Sultan bəy Qulubəyov həzrətləri bu hökuməti-milliyə müntəxab və bərqərar oldu. Hökumətdə iştirak edənlər: Yusif bəy Mehmandarov, Hacı Ağabala Babayev, Mir Əsgər xan Talışinski, Məşədi Nağı Kərimov, Mirməmməd Ağayev, Məşədi Hacı Rza Qurbanov, Məşədi Cəbrayıl Əbbasəliyev idilər ki, bunların içindən Sultan bəy hökuməti-məxsu-

səyə müntəxəb oldu. Lakin bu ictimada daimi surətdə Mir Əsgər xan ilə Mir Əziz bəy narahat olub, Sultan bəy ilə rəqabət edirdilər və daimi surətdə istəyirdilər ki, bir hadisə əmələ gətirsinlər. Lakin bu işə cürət etmirdilər. Bu fikir onların qəlbələrində mövcud var idi. Bu hökumət məclisin güşadında hər bir ictimada ixtiyar var idi ki, bir nəfəri intixab edib, vəkil ünvanında o məclisə göndərsin. Bu məclisin adına “İspolnitelnıy komitet” deyirdilər. *[səh.16]*

Bu komitədə iştirak edənlərdən Mir Əsgər xan və Mir Əziz bəy böyük nüfuz sahibi olduğu üçün və daimi surətdə bunlar Sultan bəyi istəməyib və camaat Sultan bəyi istədikləri üçün camaatın fikri bu idi ki, bu komitədə iştirak edənlər bütün həqqaniyyət və camaat tərəfdarları olub, surəti-zahirdə bir hökm və qəziyyə üçün rəy veriləndə əksəriyyət Sultan bəyin, yəni camaatın tərəfinə olsun. Odur ki, komitənin qüvvəsini artırmaq istəyirdilər.

Bu surətlə gimnaziyanın şurəyi-valideyn ictimasında belə müqərrər oldu ki, bir nəfər şurayi-valideyn tərəfindən bu İspolnitelnı komitetdə iştirak etsin. Mən özüm gimnaziya müəllim olmaqla bərabər iki nəfər bacım uşaqları İlyas və Fəyyaz münkəfil olub, oxutdururdum. Bu münasibətlə özümün də müəyyən səsım var idi. Əslən Qurbanovların, Kərbəlayi Hacı Məmməd və Məşədi Hacı Rza, ələlxüsus Məşədi Möhsün ki bunların tamam uşaqları gimnaziya idilər, Məşədi Möhsünün rəy və fikri bu idi ki, bu intixabda mən əslən müntəxəb olam. Gimnaziya 180 nəfərdən artıq uşaq olduğu surətdə, bəzilərinin qərrib olduqları üçün vükalə bağqa uşaqlar gəlmişdilər. Bütün müsəlman camaatı başqa millətlərdən savay 86 nəfərdən çox idi. Lənkəranlı Mir Əziz bəy Talışxanov ki Lənkəranın məşhur əyan və xan zadələrində və Lənkəran dairəsində böyük vəkillər-

dən məhsus olan bu şurada batini fikri bu idi ki, Mir İsgəndər xan Mir Bağır xan oğlu şurayı-valideyn tərəfindən vəkil olsun. Camaat deyirdi ki, Hacı Axund əslən vəkil intixab olsun, Mir İsgəndər xan onun üçün müavin intixab olsun. Surəti-zahirdə bu cür rəy verildi. Rəylər hesab olanda Mir İsgəndər xan məndən artıq gəlib, Mir Əziz bəy qanunən söylədi ki, lazımdır İsgəndər xan əslən vəkil olsun, Hacı Axund müavin olsun. Qurbanovlar gördülər ki, uduzublar. Çünki məlum olan bu oldu ki, Mir Əziz bəy kəndi adamları ilə bərabər bizim üçün əbədən rəy verməyiblər. Amma niyə adamlar Mir İsgəndər xanı tamam-kamal verdikləri vədə üzrə rəy veriblər. Odur ki, Mir İsgəndər xan üçün səs məndən artıq çıxıbdir. Bu işin bir növ cəli və adam aldatma olduğu üçün tacirlər, ələlxusus Məşədi Möhsün Qurbanı əsəbani olub, dübarə bir təzə intixabı təmənnə elədilər və söylədilər ki, əslən bu intixab üsul üzrə dürüst deyil. Mir Əziz bəy bilirdi ki, camaat onun bu işdə hiylə elədiyini biliblər. Odur ki razı olmayırdı-dübarə seçki olsun. Bilirdi bu intixabda tamam-kamal məğlub olacaqdır. Amma mən və Mir İsgəndər xan bir-birimizlə dost olduğumuz üçün mürəqibə yoxumuz idi. Vəli İsgəndər xan söylyirdi ki, mən ən səmimdildən rəyam ki, Hacı Axund əslən vəkil olsun və mən ona müavin olam. Axır ul-əmr camaat güc gətirib, qəti surətdə təzədən üsul üzrə intixab istədilər. Bu surətdə Mir Əziz bəy açıq eləyib məclisdən xaric oldu. Seçki qurtardı. Mən bilmüzaəf səsə dara olub, Mir İsgəndər xan əqəlliyyətlə qalıb, mən əslən vəkil və Mir İsgəndər xan müavin intixab oldu. Bu xüsusda etimadnamə yazılıb mənim əlimə verildi. Camaat mütəfərriq olub, hər kəs öz mənzilinə getdi.

Nöqtə: Mir Əziz bəy nə üçün özü razı olmayırdı ki, mən əslən İspolnitelni komitetdə üzv olam? Nəzərimə belə gəlir ki,

Mir Əziz bəy istəmirdi **[səh.17]** ki, Sultan bəyin orada, yəni Lənkəranda komissarda həm sədr olmaqla bərabər Hacı Mir Səlim Sultan bəyin qohumudur. Labüddür ona tərəfdar olub, hər bir işdə onunla bərabər müttəhid ul-mal iş görəcəkdirlər.

Burada istəyirəm bir əndazə Talış xanlarının ruhuyatına dair yazam.

Talış xanlarının siyadətinə şübhə etmək mümkün deyil. Talış xanlarının siyadət və övladi-peyğəmbər olması hamıya sabit və mübərərdir. Bu xüsusda hər kəs danışq etsə, sözləri bıməxəz və yalandır. Çünki bunların əslən və bizzad Xalxal mahalından gəlmələri həqqi-mal ətrafında bunların əqrabayi-qədimiləriki Talış xanları ilə əmi oğlanlarıdır, hənuz mövcu və nəşəbnaməri də müəyyəndir. Odur ki, bunlarla ciddi müxasimə etmək gözəl və mühəssin deyil. Amma bu qədər vardır ki, xoş əxlaqları çox azdır. Səxavət və baxşayış cəhətə gələndə səxavət və kəramətdən bilmərrə xalidirlər. Məgər çox azları: Mincümlə Mir Abdulla xan Mir Əbülfət bəy oğlu və Mir Əsədulla xan Əsgər xan oğlu. Bu iki əmi oğlanlarında bir əndazə çörək vermək və səxavət və insaniyyət vardır. Qalanları təməmən bu övsafi-həmidədən bilmərrə ari və xalidirlər. Bu sifətlərlə bərabər hisadət, nicalət və licacətləri həddən ziyadədir. Lənkəran mahalında, bəlkə Qafqaziyada Əsgər xandan əsalətli və bilici, möhtərəm və dana, kamalatları və söz başa düşən deyə bilərəm yox idi. Lənkəran dairəsində ən əvvəlinci dövlətmənd hesab olunub, sahibi-mülk və əmlak idi. Bu möhtərəm şəxs bu ənənələr ilə bərabər ki keçmişdə zikr olundu, iki böyük pis və çirkin eybi də var idi. Birisi qayət qisvan, ləim və birisi də müntəha dərəcədə hisadət varı idi ki, istəmirdi bir adam başını qovzayıb, sahibi-mal olsun. İllərlə məscidə gəlməzdi. Şayəd məsciddə fəqarə və üləmalar üçün və sadatdan ötrü pul toplan-

sın və o da öz əndazəsinə dair bir şey versin. Bu mülahizə ilə məscidə gəlməyib. Turalım onu birisi pul siyahısına daxil etsəydi, acığı gəlib. Əgər bərfərz versəydi, yazılan miqdarın sül-sünü (1/3) və ya rübünü (1/4) əda etməyə də müzayiqa edərdi. Bunlardan da pisi bu idi ki, gəlib balaca şəhərin tacir uşaqları ilə mücalisə edib, müqamirə edərdi. Bunların hamısından da pisi və daha fənası o idi ki, cümə axşamları kluba getməyib, gecə öz faytonunu göndərib, Tacir oğlu Kərbəlayi Əbdüləli və Hacı Əsədulla Kərimovu, Mir Bağır xan və İbadulla bəyi öz evinə dəvət edib, cümə gecəsi beşsaatacan qumarbazlıqla məşğuliyyət edərtilər. Mən Nəcəfi-Əşrəfdə olanda Lənkəranda “Behcət” adlı məktəbi-milli açılmışdı. Əsgər xan bütün müavinət müqabilində qərar qoymuşdu ki, ildə dörd sejin odun “Behcət” məktəbinin yanacağı üçün mərhəmət etsin. Bir və ya iki il verdi. Sontalar tamam-kamal qəbul etməyib, həmin bu dörd sejin odunun xatirəsi üçün məktəbin inhilalına rəy verdi. Hal anki odun onun məxsusu meşəsindən gəlib, hətta kirayə də verməyirdi. Həmin Əsgər xan həzrətlərinin xanidanından yaxın əmizadə və damadı Mir Əhməd xan və uzaq əmizadələrindən Hacı Mir Sadıq bəy həzrətləri də bu övsəfa dara idilər. Mir Əhməd xan o əndazə mülk-əmlak sərvətlə özü üçün bir yadigar qoymadısa, laməhələ əmizadələriki fəlakətlə keçinirdilər, onları oxutmayıb və müavinət də **[səh.18]** göstərməzdi.

Nə yazım? Bizim xanların halatı əsfəngizdir. Mir İsmayıl bəyin övladi-zikuri Mahmudabad mahalında öz kor bacılarını saxlamazdılar. O, biçarə həm kor, həm qoca. Nə hərəkətə taqəti var idi və nə xidmətkar və nə para mövcud idi ki, onun ümumratına mütəfəkkil olsun. Mahmudabadda Molla Məhəmmədəli adında bir alicənab, möhtərəm zat qəyuranə hərəkət edib, bu əlilə və məyubə övrətin siyadət dudmanını mülahizə elədiyi

üçün bu xanıma pərəstarlıq eləyib, öz evinə aparıb, o xanımın bütün işlərinə və zəhmətlərinə mütəhəmmil oldu. Bu əlilə və məyubə xanım Molla Məmmədəlinin bu cür xirdar və rəftarı müqabilində insaniyyət edib bütün hüquqi-mülkisini hökumət və şəriət əllə Molla Məmmədəliyə hibbə elədi. Bu əlilə xanımın qardaşları və qardaşı uşaqları Molla Məhəmmədəli ilə müxasimə elədikləri üçün, Molla Məhəmmədəli bunların müxasiməsinə davam gətirə bilmədiyinə görə polkovnik Yarmolayevin damadını özü ilə şərik elədi ta inki bu xan zadələrin şərərinə məhfuz qaldı. Hacı Sadıq bəy o insaniyyət, kamalat və şücaət və pəhləvanlığı ilə hər kəsin mülkü əlinə düşdü, zövrən təsərrüfə gətirdi və bu vaxtacan bir seyid və molla və fəqarəyə ianətgöstərmədi. Budur bütün Talış xanlarının müxtəsər əhval-ları, bununla belə seyid və övladi-peyğəmbərdirlər. Amma deyə bilərəm ki, Mir Əsəd xan və Mir Abdulla xan bu iki həzrat kasıb və yoxsul olduqları ilə bərabər tamam-kamal səxavət və fitrət və dindarlıqları mövcuddur, vəssalam.

Mətləbdən uzaq oldum. Lənkəran dairəsində əşraf əsalətli və əşraf pulu və hansı tayfalar əslən və bizzat kimlərdirlər və haradan pul və mülk sahibləri olublar və əxlaqları necə olubdur. Əgər vaxt olarsa, bu xüsusda müfəssələn bir ayrı hekayələr yazaram. Lakin burada məqsədimiz bir başqa mətalibdir ki, necə qabaqda zikr olubdur.

Lənkəran dairəsində intixaba və seçkiyə mütəlliq olan umurat və Böyük məscidin mollalarının məlimlə müxalifət kudurəti və sair kəndlərdə mənim və Böyük məscidin mollalarının tərəfdarı.

Kerenski Qafqaziyadan gürcü və erməni və türk millətlərindən vəkillər istədilər. Bu cür guya Qafqazıyanın hər üç yüz əlli min nəfərinə bir dənə vəkili olsun, demək üç yüz əlli min

nüfuz tərəfindən qafqazlılar vəkil intixab edəcəklər. Nəsara milləti hər biri erməni olsun, istər gürcü arvadları da intixabda iştirak edəcəklər. Bu surətdə gürcü və ermənilər, hansı ki, müsəlmanlardan çox azdırlar, müsəlmanlara nisbətən vəkilləri az olacaqdır. Ona binaən müsəlmanların başçıları əqəliyyətdə qalmamaq üçün lazım və məsləhət gördülər üləmaların təsviri ilə müsəlman ər və övladları da seçkidə iştirak etsinlər. Ona binaən müsəlman ər və övladları intixabda iştirak elədilər, necə ki, gələcəkdə zikr olunacaqdır **[səh.19]**.

Qafqaziyada bir növ azadlıq ünvanı günəşi doğduğu üçün rəylər və fikirlər bir əndazə hürriyyət tərəfinə hərəkət etməyə başladı və zimmən iqrazi-şəxsiyyətləri olan adamlar da təşkilat xəyalına düşüb, güşeyi-ixtifadan xaricə çıxıb həyahu salıb, əvəmfəribanə sözlərlə və dini əlfazlarla bərabər avam mollaları başlarına yığıb kəndiləri üçün bir böyük məqam aramağa başladılar. Buna binaən hər bir heyəti-ictimaiyyə öz təşkilatı üçün əlləşib, kəndi seçki vərəqələrini artıq cərəyana qoyub və çox səs almaq üçün çalışırdılar. Əlbəttə Badkubə camaatı dindar olduqları ilə bərabər siyasi umurtında müstəhzər və vəkalət üçün kimlər və nə cür adamlar sizavərdilər, hər bir məhəl və məkandan artıqraq bilirlər və buna müqabilə olaraq avam ünna-sı da çox olub, mövhumata allananları da az deyil idi. Ələlxüsus Bəşir bəy kimi nüfuzlu adam hər gecə pul xərc edib, bütün mollalara plov verib, mollalara nüfuz yetirib, ələlxüsus Ağa Şeyx Əbdülqani kimi böyük və çalışqan və fəal üləmaları özünə tabe və kəndi xəyalətinin tərcivi üçün əksər mollaları kəndi məyyətinə saxlamışdı ki, intixab cəhətində Bəşir bəy söylədiyi adamlara səs versinlər. O biri tərəfdən sair sosiallar və sosial-demokratlar və demokratlar da hərəsi öz məramları qabağa düşmək üçün təşəbbüsatda idilər.

Buna binaən hər millət və firqələr, ermənilər və gürcülər və yəhudilər və ruslar kimi camaat kəndiləri üçün bir nömrə it-tixaz edib, öz tərəfdarlarını, nömrəni tərvic verməyə başladılar.

Bəşir bəy cənabları kəndi dürüst etdiyi (Qafqaziyada müsəlmanlıq) firqəsinə üləmaları cəm etdiyi kimi, Hacı Zeynəlabidin nəvəsini özü ilə həmrəh edib, kəndi dürüst etdiyi firqəyə üzv etmişdi. Əlhasil, Badkubədən bütün Lənkəran və Səlyan və sair Qafqazın müsəlman ətrafını hökm sadir olub, intixab üçün tədarüklər gördülər və üzvlər, intixablar təyin olundu. Böyük məscüddə camaat rəislərinin təsviri ilə 7 nəfər intixab oldu ki, bu üsul seçkidə iştirak etsinlər. 1) Xanoğlu bəy; 2) Qulamhüseyn Məmmədov; 3) Ağa Mirməmməd Tacir; 4) Hacı İsa Nəsirov; 5) Məşədi Mikayıl Bağirov 6) Şeyx Əbuəli Axundov (bu şəxs bir əndazə zirək olduğu ilə bərabər səbuk məğz və cırtqoz idi. Hacı Ağababa Babayev bu Şeyx Əbuəlinin xalazadəsi olduğu üçün istəyirdi hər bir işdə bu şəxsin əli olmaqla bərabər təsərrüfi-tamda olsun); 7) Bəndə Hacı Mirzə Səlim Axundzadə idi.

Seçkiyə 3 gün qalmış Badkubədən gələn dəstur ul-əməli Qulamhüseyn Məmmədovla bərabər müzakirə edib Şeyx Əbuəlinin məiyyətilə Xanoğlu bəy cənablarını görmək icab elədi. Həmin vaxt Xanoğlu bəy ilə görüşüb 4 nəfər müttəhiddən qərar qoyduz ki, təməmən on nömrəyə səs verib, camaatı da bu nömrəyə dəvət edək. Ağa Məşədi, Mikayıl Bağirov batinən mən və Qulamhüseyn ilə həmrəydir. Ağa Hacı İsa və Ağa Mir Məmmədəğa onlar da bizlərlə həmrəhlik edəcəklər. **[səh.20]** Bu vaxtlarda Badkubədən Əliağa adında bir aciz-avara Lənkəran intixabı üçün göndərilib və bir müfəssəl məktub əziz qardaşım və yeganə dostum Kərbəlayi Vəli Mikayılov tərəfindən mənə sadir olub və zimmən xahiş olunubdur on nömrəyə

səs verib və bu adama hər bir cəhətdən müavinət göstərəm. Mən əliyyən bu şəxsi bütün göndərilmiş ləvazimat ilə bərabər Aşağa məhlədə Məşədi Hacı Rza Qurbanın yanına aparıb onunla bərabər işləməyi və mənə həmrə etmələrini təmənna elədim. Məşədi Hacı Rza tacir olması ilə bərabər bir nəfər həssas, qabil, qanacaqlı, bacarıqlı insan idi ki, haqqaniyyət tərəfinə kömək etməkdən çəkinməyib, məlumatlı adamlara qiymət qoyanlardan idi. Məşədi Hacı Rza kəndi məhəlləsinin sair nəfuzlu adamları ilə mülafət edib, mənə cavab verdi ki, bizim məhəllədə sənəin rəyinlə hamı sən istədiyini nömreyə səs verəcəklər. Deməli bizim məhəllədə hamı sənəinlə müvafiqdirlər. Məgər 4 nəfər ki, onlar məcburən bizlə müxalifət edəcəklər. Sözlərimiz Məşədi Hacı Rza Qurbani cənabları ilə bu tövr təməmə yetişib, mənəzilə müraciət, sabahı tuncyi-fəcərdən Badkubəli Əliağa ilə bir fayton tutub Qala bazarına yetişib kəndi bacanağım Mir İsgəndər bəy cənablarının evində mənəzil sahibi tanıdığım və mənə etimad edən şəxsləri cəm və onlara on nömrenin adamlarının yaxşı və fəal olmalarını tövsiyə edib, üləmalardan qəti qövl alandan sonra Lənkərana müraciət elədim, Lənkərana övdət edəndən sonra yoldaşları mülafət edib Xanoğlu bəy və Şeyx Əbuəli və sair ərkan intixabı təməmə-kəməl özüm ilə müxalifətdə görüb, bu cür ilə ki, təməmə əyan və əşraf və xanlar və tacirlər Lənkəranı nömre xüsusunda özüm ilə zidd həttə üləmalar da ələnen mənə müxalifət göstərdilər və belə ad qoydular ki, Hacı Axund istəyir xanların mülklərini alıb, camaata versin.

Qeyd: Bu xüsusta gələcək məqalə və sözlərdən öz fikir və rəyimi aşkara izhar edəcəyəm ki, mən nə cür və hansı cavənlarla yoldaş olmuşam və oluram.

Böyük bazarın camaatı əksəriyyətilə mənə müxalifət göstərdilər. Məlum olan bu idi: Bəşir bəyin təhriki ilə Hacı Hüseyn

Tağıyevki Hacı Zeynəlabidin Tağıyevin Astara mülkündə nümayəndəsi idi, məzkur Hacı Hüseyn Hacı Ağabala Babayev Lənkəranını öyrədib və bir əndazə ona para verib ki, mollalara versin və onları Bəşir bəyin dürüst elədiyi (Qafqaziyada müsəlmanlıq fırqəsinə) səs versinlər. Bəşir bəy dürüst etdiyi adamlar və nömrə Bəşir bəyin ən yüksən intixab elədiyi vəkil Sultanməcid Qənizadə idi. Sonralar bir nəfər üç nəfər oldu, necə ki, gələcəkdə zikr olacaqdır və bunlar üçün 14 nömrə qəbul etmişdilər. Bunlardan başqa Hacı Molla Ələkbər axundun Şeyx Bağır adlı oğluki mollalar **[səh.21]** yanında halı sabiqən və lahəqqən zərbulməsəldir Badkubədə Bəşir bəyə qonaq olub, Bəşir bəyin vasitəsilə Zeynəlanidinin nəvəsi Hacınin fabrikasından Lənkəran füqəralarının vəfat edənlərinin ləvazimatından ötrü kəfən almaq üçün iki yüz əlli arşın ağ və bir miqdar pul verib və zimmən Şeyx Bağır məcbur ediblər ki, 14 nömrəni tərciv eləsinlər. Cənab Şeyx Bağır üçün təkid lazım deyildi ona pul versin, hər nə edə bilərdi. Amma sair üləmələr çünki bir əndazə əsl məsələdən xəbərsiz idilər və bəzilərin də mənə bir növ tərəqqiyyətləri var idi. Ələlxüsus Hacı Ağabala Babayev ki mənə batini olaraq müntəhayi dərəcədə küdurəti var idi. Hər surətlə olar olsun 14 nömrənin icrasına və 10 nömrənin pəmalına ciddi surətdə çalışırdı. Hacı Ağabala mollaları toplayıb, Lənkəranın əksər dairələrinə məktublar göndərdi ki, 14 nömrə şəri və 10 nömrə nəşəridir. Bu xüsusda Lənkəran dairəsində, ələlxüsus Böyük məhəllədəki mən oraya təbə idim, şiddətli mücadilə düşdü. Mən danışmayıb, bir məllə sükuta qaldım. Çünki danışmaq üçün mövqə qalmamışdı. Böyük məhəllənin mollaları hər kəsi görüb, təbliğat elədilər ki, 14 nömrə şəridir, amma 10 nömrə xilafi şəridir. Bəli bunların bu təbliğatı çünki biəsas və bibünyan idi, odur ki, Böyük məhəlləni iki sülsündə təsir edib, başqa mə-

həllələrə sirayət etmədi. Əlbəttə camaatın insasən və zükurən əksəriyyət üzrə avam və bisavad olması hamıya məlumdur. Odur ki, xalq dəstə-dəstə qadın və kişi Böyük məscidin qabağına gəlib, tullabdan və bəzi yarım mollalardan xahiş edirdilər ki, bizim üçün bir dənə 10 nömrə yaz. Ta inki biz həmin 10 nömrəyə səsimizi verək. Cavabında deyirdilər ki, xeyr, 10 nömrə xilafi-şərdir, biz öz əlimizlə özümüzü cəhənnəmə ata bilmərik. On nömrəyə səs vermək üçün lənətnamə qoyulub, və onun xilafi-şər olmasına hamı üləmalarımız fitva veribdirlər. Odur ki, bizim üçün lazımdır ki 14 nömrəyə səs verib və xilafi-şər olduğu üçün 10 nömrəyə səs verməyək. Biçarə avam labüd qalıb, ya 14 nömrəyə səs verirdi və ya inki əsəbi olub, heç birisinə səs verməyib, acıq edib gedirdi. Bu tövlə bizim səslərimiz aralıqda pamal olub, siyahıdan düşdü.

Böyük məsciddə ictimai olub, məscidin içində mərdanələr üçün, gizli yerində zənanələr üçün seçki sandığı qoyuldu. Zənanə intixab komitəsi Hacı Ağabala Babayevin əqvamlarından mollaxanada idilər. İntixabat hər yerdə qurtardı və işlər bütün kamal mollaların məramında səvayisilə xətmə yetişdi. Bütün Lənkəran dairəsində 67 min səs alındı. 7 min müsəlmanlıq firqəsi mollaların nömrəsi 14 nömrə oldu, 60 min 10 nömrə küfr nömrəsi oldu. Lakin bəzi hekayələr bu intixabda ittifaq düşübdür ki, onları izhar etmək bir əndazə gülməli, həm də insan üçün təfrih hesab olunub, cəhətən ibrətdir. Əvvəlinci mühəssin ittifaqlardan birisi budur:

Lənkəranın yaxın kəndlərindən şəhərə gəlib, təcəmmo edib böyük [səh.22] və kiçik yığılıb, şəhərin mötəbər və xanlar və tacirlərindən hansı nömrəyə səs verməkdən sual edirdilər. (Bu nömrə şəhərin böyük hissəsində bu cür rəng almışdı ki, nömrələrin adı bu cür idi: On nömrəyə Hacı Molla Səlim axun-

dun nömrəsi deyilirdi, 14 nömrəyə sair üləmaların nömrəsi deyilirdi). Mir İsgəndər xan Talışinski Lənkəranın həm student və həm də əvvəlinci nömrə xanlarda məhsus idi, bir uca yerə çıxıb camaata xitabən bu cür nitq edir:

Ey camaat, bilirsiniz 10 nömrə Hacı Molla Səlim axundun nömrəsi deyir ki, siz fəqir camaat və rəiyyət və əkinçilər gərəkdir biz xanların himayə və təhti-məhkumiyət və boyun-duruğu altından çıxıb, azad və hərr yaşayasınız və biz xanların daha sözlərə zülm-sitəm olmasın. Amma 14 nömrə axundların nömrəsidir, deyir ki: Siz binəva və fəqarə camaat gərəkdir bizim üçün qul olub, bizə itaət etməklə bərabər, gərəkdir bizim çomağımız daimi surətdə sizin başınıza dəysin və siz də toxmaq altından qalxıb Allaha şükr edib, bizim əlimizdən öpəsiniz. Budur Hacı axund molla Səlim və sair mollaların fərqi, 10 nömrə və 14 nömrənin də nəticəsi budur. Hər kəs istəsə hər birisinə səs versin. Daha mən bundan artıq bəyanat verə bilmərəm.

Mir İsgəndər xan xətmə-kəlam edib nitq elədiyi məkandan aşağı düşür. Mir Əsgər xan Talışinski, bütün Talış xanlarından sinnən və etibarən və malən artıq idi, baxtiki öz yaxın əqrəbələrindən bu cür nitq eşidəndə, daha söz danışmağa macal tapmayıb, başladı Talış sözləri ilə Mir İsgəndər xana bu mənaları söyləməyə: Kül sənin başına, özünü və bizi də rüsvay elədin. Allah taala səni kəssin, yerə girəsən.

İkinci. Əlbəttə kənd camaatının bütün ixtiyaratı öz etibarlı üləmaları ilədir. Buna binaən hər kənd əhli öz üləmalarından sual etməyə məcburdurlar ki, aya 10 nömrə yaxşıdır yəni 14 nömrə? Həmin bu Mir İsgəndər xan nitq edən məramda Ağa Şeyx Məmmədəliki Lənkəran dairəsinin nömrə əvvəl üləmalarından məhsusdur və Xul camaatı və Kənarəməşə camaatı və Nüvədi camaatının üləmasıdır, kürsiyi-xitabə süud edib, bu

cür nitq söylədi:

Camaat fikriniz məndə olsun. Bu 10 nömrə, 14 nömrə məsələsi bir məsələyi-fiqh və üsul deyil ki, mən də öz molla-lığımı isbata yetirmək üçün bu xüsusda güftəgü edim. Bu bir əmrdir siyasətə aid. Bu nömrələrdə yazılan adamları Hacı Axundu bizdən yaxşı tanıyır. Mən və məndən başqa bizlə həm-əsr olan üləmalar hansılar ki Ərdəbil, Xorasan, Tehran və Nə-cəfi-Əşrəfdə olanlarla bərabər İran mədrəsələrində təhsil elə-mişsiz, qiyabən və hüzurən heç kəs iddia edə bilməz ki, Hacı Səlim filan nəşəri əməli yerinə yetiribdir və əgər iddia edən **[səh.23]** olurdusa, yalançıdır. Mən məxsusən elə şəxsə cavab-dahəndəyəm. Buna binaən qabaqda ərz elədim ki, bu iş siyasətə və o adamları tanımağa məbnidir. Onu da Hacı Mirzə Səlim məndən və məndən başqalarını da yaxşı tanıya bilər. Odur ey camaat, sizlərə izhar edib və rica edirəm ki, bittamam hər kəs mənə qulaq asıb, inanırsa, kamilən 10 nömrəyə səs veriniz. Ağa Şeyx Məmmədəli ağa sözünü xətmə yetirib, camaat hərəsi bir tərəfə getdi.

Izhar: Bu məclis və ictimaiqi qalada divanxana qabağın-da olmuş, mən orada isbatı-vücud etməmişəm. Lakin bizə mən-sub adamlardan belə xəbər gətirmişdilər. Şeyxəgəran, Mamusta və Səfinəgəran kəndlərinə aid intixabatın vəziyyəti haqqında: Lənkəran və Böyük bazarın üləmaları Hacı Ağabala Babayevin əlilə, Babayev də Bəşir bəyin təlqinilə hər yerdə mollalara təb-liğat kağızı yazmışdılar. O tərəfin mollalarının aralarında yenə də ixtilaf əmələ gəlib, əksəriyyət məni tənqid, əqəliyyət məni təsdiq edib, camaat arasında bir inqilab əmələ gəlmişdi. Bu xü-susda üləmaların bəziləri söyləyibdir ki, camaat, həzrəti fəxri-kainat Rəsuli-əkrəm (ona salam olsun) buyurublar: “Hər bir çə-tin iş olanda lazımdır ki, o iş üçün qürə atasınız”. İndi bizim

üçün işkal hasil olubdur. Çünki Hacı molla Səlim Axundu qiyabən və hüzurən tanıyırız ki, ondan zahirən və batinən bizim yanımızda bir qüsür sadir olmayıbdır. Bu tərəfdən də Böyük bazarın üləmaları əksəriyyətlə cəməən onunla müxalifət ediblər. Buna binaən bizlər beynəl-məxdurin qalıb, tərəfini təfbih edə bilməyən kimi təhsin edə bilməyəcəyiz. Odur ki, mən deyirəm üləmalarımızdan gəlib bir qürə dürüst edək və qürəni atıb, əməl edək. Bu surətdə hamımız mollalar yanında və camaatın nəzərində və tanrı məsuliyyətində müttəhim olmayıb, bir şəxsən də bizlərə bir artıq sual və cavabı olmaz. Bu söz və fikri hamı üləmalar təsdiq edib. Camaat mollaları iki ləfz, birinci “Həqq” sözü və ikinci “Batil” sözü yazıb, sonra bir dənə 10 nömrə və bir dənə 14 nömrə yazıb, hər iki nömrələri ayrıca xəfiyyə surətdə qoyub, müntəzir olurlar ki, ətraf və kənardan bir nəfər bu məclisdən xaric adam gəlsin. Bu vaxtda bir insan zahir olar, üləmaların təfriqəsilə həmin “Həqq” və “Batil” yazılan kağızlarıki üstləri örtülmüşdü, bu şəxsə verib, xahiş edərlər ki, həmin gizli yazılı nömrələrin üstünə qoysun. Bu şəxs mollalar verən düstura əməl edir. Üləmalar heyətlə gedib təftiş edirlər. Məlum olar ki, “Həqq” sözü on nömrənin üstünə qoyulub və “Batil” sözü on dörd nömrənin üstünə qoyulubdur. Camaat bu cür ittifaqı əmri görəndə, hamısı ittifaqən on nömrəyə səs verirlər. Sonra bu ittifaqı qürənin hekayəsi dərhal hər tərəfə yetişib, camaat hər bir məhəldə varsa, tamam-kamal on nömrəyə, yəni Hacı Molla Səlim axundun nömrəsinə səs verirlər. Müxtəsər budur Böyük bazarda, bizim məhəllədə üləmalar və Hacı Ağabalanın [səh.24] təşəbbüsü ilə on dörd nömrə on nömrədən bir süls artıq oldusa, amma hamı yerdə bitamam onlar əqəliyyətdə qaldılar, bəlkə tərəfi-nisbətdə olmadılar. Üçüncü ittifaq ki, bir əndazə təəccüb və qabili-məzhəkdir. Lənkəranlı talış Hacı

Əhədkı zahirən mütədəyyin və üləmapərəst və risaleyi-əməliyyəyə çox əhəmiyyət verib, məsələni hifz Nəcəfi-əşrəfdən təzə gələn axundlardan soruşub, onları müvazirə edən bir vücud idi. Bu şəxsə bəlkə bunların tamam-kamal idarələri mənə nisbət kəm meyl və həmçinin atama nisbət birəğbət idilər.

Səbəb: Əlbəttə insan o min heysülməcmu hər kəs üçün dost ola bilməz. Çünki bu bir əmrdir qeyri-mümkün. İnsan hər cür möhtərəm və yaxşı olub, bütün xalqlar üçün xeyirxah olsa, yenə də başqa insanlar və adamları görərsən ki, həmin xeyirxah və möhtərəm adam ilə əduyi-mübindir. Dünyada mütləq pis yoxdur, hamısı yaxşıdır, lakin nisbətlə. Abdullayevlərin halını bəyan etmək mövzuyi-məsələmizdən xaric olduğu üçün ondan icmaz eltəyib, müxtəsirən izhar edirəm.

Abdullayevlərin qardaşı oğlanları Hacı Nəcəfqulu və Kərbəlayi-Əbdürrəhim adında iki qardaşıdır. Hacı Nəcəfqulu ağıllıq edib böyük Abdullayevin (Hacı Abdullahın) səviyyəsini alıb, onların yanında əziz, mükərrəm, möhtərəm Kərbəlayi-Əbdürrəhim üçün belə əmr ittifaq düşmədiyi üçün əmilər və əmizadələr yanında daimi surətdə mövhum və mənfur idi. Biçarə Kərbəlayi-Əbdürrəhim əsla hiylə və təzvir bilməyib, saf və sadıq adam olduğu üçün, ailə arasında ona etimad etməyib, bir biganə nəzərilə baxırdılar. Bu şəxs yaş cəhətinə məndən artıq olmaqla bərabər, mənə çox-çox ixlası və iradəti var idi. Əmiləri bu Kərbəlayi-Əbdürrəhimi mətrud etmişdilər. Ona binaən təmənnaları bu idi ki, hər kəs onu tərd və mən edib, yanına yol verməsin. Mənim tələbəçilik zamanımda bunun kiçik əmisi Hacı Səfərəli belə güman edirdi ki, bu şəxs dükandan oğurlayıb mənə verər. Əlhasıl, bu cəhətə bu ailə mənə səfələri yox idi. Bu seçki zamanında hamı bilirdi ki, Kərbəlayi-Əbdürrəhim Hacı Molla Səlim axundun sözündən çıxmıyıb, on nömrəyə

səs verəcəklər. Hacı Əbdüləhəd və Kərbəlayi-Əbdürrəhim ilə lütf məqamına gəlib, Kərbəlayi-Əbdürrəhimi özü ilə bərabər aparıb məscidə, iki dənə on dörd nömrə alıb, əvvəlcə Kərbəlayi-Əbdürrəhimə atmaq təklifi edib, onu atdırıb, sonra özü də bir dənə 14 nömrə alıb, Kərbəlayi-Əbdürrəhimi özü ilə bərabər xilafi-şərdən xilas edibdir. Sabahı gün Ərkivanın məşhur varlı tacirlərindən Hacı Süleyman Hacı Məmməd həsən oğlu Badkubədən gəlib Hacı Əbdüləhədgildə mənzil edib. Hacı Əhəd Hacı Süleymandan nömrələrin və adamların yaxşı-yaman olmasını soruşub. Hacı Süleyman cavab veribdir ki, on nömrənin adamları əhli-kamal və məşhur dürüst adamlardır, amma 14 nömrənin adamları hamı şarlatan və qoçu, bəd əxlaq insanlardır. Hacı Əhəd bu sözləri eşitcək kəndi əhl və əyal və bütün təbələrinə xitabən:

Balam, sizlər daha on nömrəyə səs verin! Budur gülməli və əcibə adamlar *[səh.25]* ki, qabaqda zikr oldu. Badkubədəki mərkəzi təşkilatdan Məmmədəmin Rəsulzadə ilə bərabər Kuznetsov adında bir rus Lənkərana gəlib, camaatı təşkilata vadar edib, ya inki Lənkəran camaatı səkkiz nəfər vəkil intixab edib və bu vəkillər öz aralarında Sultan bəy Qulubəyovu Komissarlığa intixab etdilər. Necə ki, zikr oldu. Bu seçki Talış xanlarının rəisi Mir Əsgər xana və zimmən Mir Əziz bəyə çox ağır gəldi. Sultan bəy komissarlıqdan başqa İspolnitelni komitetin də sədri idi. Bu aralarda nə cərəyanlar var idi, Allah taala bilər, bu səhifələrin onu yazmağa tutumu yoxdur. Sultan bəy qanunən hər bir mahalda bir hakim təyin etməyə məcbur idi. Ərkivan mahalına Mir Cavad bəy Talışxanovu təyin, Səbidaş mahalına da Kərim bəyi hakim təyin elədi.

Kərim bəy kimdir?

Kərim bəy Şahtaxtı mahalında oranın əyanzadələrindəndir ki, bu tayfanın bütün adlarına Şahtaxtinski itlaq olunur. Lənkəran xanşadələrindən Mir Həmid bəy Talışxanov zamanında müqəddəm Kərim bəy bir xəyanət müqabilində Sibirə sürgün olmuşdu. Hərbi-kəbirdə rus hökuməti Sibiriya məhbusların meydanı-müharibədə hazır edib, hərəsi üçün bir xidmət təyin eləyib. Hər şəxsi məhbuslardan müəyyən təkliflərini yerinə gətirəndən sonra şərt etmişdi ki, onları azad edib, kəndi vilayətlərinə göndərsin. Kərim bəy əvvəlcə Şahtaxta övdət, sonra Lənkərana gəlib, əyalətə ilə bərabər olurdu. Kərim bəy iqtidar və bacarığına binaən Sultan bəy onu Səbidaş mahalına hakim təyin etmişdi. Kərim bəy artıq kifayət göstərərək o ətrafı təmənnə aram etmişdi, müsəlləh atlı hazırlamışdı. Sultan bəy Astaraya tərəf getmişdi ki, oralarda olan ləvazimati-hərbi ələ gətirib və Astaradakı rus soldatların bir növü Rusiya tərəf göndərsin. Lənkəranın səhnəsi boş qalmamaq üçün Kərim bəyə yazmışdı ki, iki yüz atlı ilə Lənkərana gəlsin. Sultan bəy Astaraya getdi, Kərim bəy Lənkəranda hazır oldu. Bir gün Astaradan bir dənə paroxod gəldi. Tamam-kamal yükü Fransa üç açılanı və bir milyon 800 min patronu var idi. Lənkəran bargahında ləngər salıb (Merkuriya) kontorundan valavay istəyirdi. Merkuriya kontorunda bir nəfər Boqdan adında erməni var idi. Bu şəxs valavay verməyirdi. Buna binaən paroxod bargahda təxir elədi. Patron və tufəng oğruları hərəsi bir növ cıddu-cəhd edirdilər ki, əllərinə tufəng və patron salıb, kəndlərdəki oğrulara satsınlar. Bu xüsusda böyük qılu-qal əmələ gəldi. Kərim bəy bu vaxtlarda Lənkəranda hazır olub, 15 nəfər adam intixab edib, balaca lotkaya minib, paroxoda hücum edib, təslim olmalarını istədilər.

Paroxod qəbul etməyib, xod verib qaçmağa başladı. Bunlar da paroxodu atəşə tutdular [səh.26]. Paroxod sürət edib, uzaqlaşdı. Bir saat bu hekayədən qabaq bir başqa paroxod gəlmişdi. Kərim bəy Hacı Mir Sadıq bəy oğlu Mir Əkbər bəy Bəhmən bəyin və tufəng gücü ilə bu paraxodu məcbur elədi ki, onun dalınca getsin. Əz-qəza, bu paroxod qaçan paroxoddan tünd seyrli olduğu üçün və bu tərəfdən Kərim bəyin adamları qaçan paroxodu daim surətdə atəşə tutduqları üçün hər iki paroxod fit verməyə başladılar. Təqribən iki saatdan sonra Kərim bəy silah ilə dolu olan paroxodu əsarətə alıb, onları bargahda saxladı və bina qoydu patron və tufəngləri kənara daşımağa. Bir miqdar daşıdılar və Əkbərovun təzə dükanlarında cəm etdilər. Qarovul qoyub, mühafizə elədilər. Vəli Kərim bəy paroxodun böyüklərin kənara çıxardıb saxladı. Ta inki bir neçə günə bütün ləvazimat və silah kənara çıxarılsın. Nədənsə bir məxfi müqəddimə görə Kərim bəyin qətli üçün əsbab mühəyya olubmuş. Bəlkə Sultan bəy və məni də öldürəcəkmislər. Sultan bəy Lənkəranda deyildi və məni də Allah taala mühafizə elədi. Necə ki, müxtəsərən bəyan edəcəyəm:

Qabaqda bəyan oldu ki, Sultan bəyin camaat intixabı üzrə komissar olub və dürüst dolanması əksər əyan və Lənkəran xanlarını narahat, ələlxüsus Mir Əsgər xan və Mir Əziz bəyi. Bu tərəfdən də Kərim bəyin Lənkərana gəlib və Sultan bəylə müttəhid ul-mal işləməsi, bu əmr məzkur adamları daha səbəbni və münkədir etmişmiş. Mir Əziz bəyin təsvib və sairlərinin rəyi ilə müəyyən olmuş ki, imkan surətində bir neçə nəfər gərəkdir məqtul olsun. Əvvəla Kərim bəy, ikinci Sultan bəy, imkan surətində Hacı Mirzə Səlim. Bu təmhid müqəddimə olub, Qala bazarından Bəhmən bəy Hacı Mir Sadıq bəy oğlu Mir Əkbər bəy Bəhmən bəyin əmisi oğlu Mir Fəttah bambaşlı bu üç

nəfər Mir Əziz bəyin evində kəmin edib, pusquda durub vaxt üçün müntəzir idilər.

Qabaqda zikr olundu. Bir mühüm işdən öyrü Sultan bəy Astaraya getmişdi. İspolnitelnıy komitet tamam-kamal üzvlərilə bərabər iclasda idilər. Şəhərin içinə bir balaca həmhəmə düşdü. Bu tövr ətrafda olan oğrular vaxtdan istifadə edib, rus hökumətinin qazaqlara məxsus olan yüzdən artıq atlılarla bəzi ləvazimatki bəhri-əsbab və qeyrə olsun bu atlar və əşyalar məzbut məhəldə olmağı üçün oğrular kəmində durub, şəhərdəki əlbirlərinə xəbər verdilər ki, onları şəhərin xaricinə gətirib, onlara təhvil versinlər. Bu vaxt Qalada sərbazxana (kazarma) yanında oğrular aşkara atları aparırdılar (mincümlə bizim qonşu Yaqub kar Cəfərin oğlu idi). Hər kəs bir ata minib, şəhərin xaricinə qaçırdı. Bir neçə nəfər İspolnitelnıy komitetdən xaric olub, qovqayə tərəf getdilər. Birisi də mən idim. Qalada deyəsən həyəcan var idi. İdarə, hökumət həbsxanaya tərəf **[səh.27]** baronun evində idi. Mən Əhməd xan mərhumun evinə yetişəndə Mir İsgəndər bəy Hacı Mir Sadıq bəyin oğlunu gördüm ki, çiyində beşaçılan durubdur. Amma sərbazxana tərəfində hər kəs məchul ul-hal bir at götürüb qaçır. Kərim bəy də bir neçə nəfər ki, onların birisi Ağabəy Əbülbəy oğlu idi durublar. Bu anda Kərim bəy yanındakı adamlarla bərabər Mir Əziz bəyin küçəsindəki Mir Əsgər xanın evinə müqabildir, hərəkət elədi. Şayəd bir vəsilə ilə bu işin qabağını saxlasın. Əvvəla bir-iki tufəng atıldı. Daha oğurluğa iqdamət olunmadı, ta inki Kərim bəy yetişdi küçənin axırına. Mənlə onların arasında təqribən 15 qədəm fasilə var idi. Bu vaxtda Bəhmən bir dənə bəhri-əsbab oğurlayıb, aparırdı, ta inki Kərim bəy Bəhmən bəyi görüb, bəhri-əsbabı ondan alanda, o da vermək istəmədi. Kərim bəy zorlayıb, Bəhmən bəyi vurandan sonra bəhri-əsbabı aldı. Bəh-

mən bəy də tez Mir Əziz bəyin həyatına daxil oldu. Mən hənuz küçənin axırına yetməmişdim, sağ tərəfim taxtadan çəpər, sol tərəfim açıq idi. 2 dəqiqə çəkmədi ki, dörd dənə tufəng açıldı. Mən tufəng səmindən güman elədim ki, Kərim bəy və onun adamlarıdır. At və bəhri-əsbab aparən adamları qorxudurdular. Bir də gördüm ki, qardaşım yüyürə-yüyürə qışqırırdı: Daha qabağa getmə! Əzə qəza güllələr dörd dənədən başqa müqəddid surətdə açılmadı. Mən son dəfə gördüm Kərim bəy belindəki movzeri çıxarmaq istəyir. Məlum olan bu imiş. Güllənin birisi Kərim bəyin qoluna dəymiş, movzeri çıxarmağa macal olmayıb, mütəəddid güllələr ona dəyib, birisi ürəyindən dəyib, həmin yolun ortasında yığıldı. Ağabəy Əbülbəy oğlu ağlamağa başladı. Kərim bəyin adamlarından birisi Mir Əziz bəyin evinə bir neçə güllə atdısa bir fayda vermədi. Çünki Kərim bəyi vuranlar hasar və divar dalında durmuşdular. Mən tələsik gəlib İsgəndər bəyi həmin Əhməd xanın böyük imarəti yanında görüb, ona dedim ki, Bəhmən bəy Kərim bəyi vurub öldürdü. İsgəndər bəyin acığı gəldi. Sonra mən ona yumşaq dedim ki, mənə məqsədim budur ki, çıxıb camaat içindən xaric ol! Dıvardan dərhal qaçıb hökumət dairəsində əhvalatı gizli olaraq Mir Əziz bəyə izhar elədim. Mir Əziz bəy dərhal oradan hərəkət edib, öz evinə tərəf gəldi. Vəli Pərvərdigarım şahiddir, mən bu xəbəri ona verdim ya inki ortadan xaric olsun. Amma onun halından məlum olurdu ki, deyəsən Kərim bəyin qətlə bir şeymiş... Mir Əzizin gedib evində gizlənib, bir müddət camaatın içinə çıxmadı, vəssalam.

Qeyd: Əsl təmhid-müqəddimə bu imiş ki, Sultan bəy və Kərim bəy və Hacı Mirzə Səlim qətlə yetişsin. Amma təqdirati-İlahi təqyirpəzir olmadığı üçün nəqşə (plan) tədbiri-qətl təzyir tapıb, birçə Kərim bəyin qətlə yetişməsilə işlər tamam oldu.

Əslən Bəhmən bəy, İsgəndər bəy və Əkbər bəy və Mir Fəttah bambaşılı bu üç nəfərin qətli üçün Lənkərana gəlmişdilər. Amma bir bəhri-əsəbdən ötrü ki, Kərim bəy Bəhmən bəyi vurdu. Bəhmən bəyin Mir Əziz bəyin həyatına girib divar dalından **[səh.28]** Kərim bəyi tirəbaran edib, öldürdülər. Mən on beş və ya iyirmi qədəm daldı idim. Görsənməyirdim. Sultan bəy də Astaraya getmişdi. Bu sözləri yazandan sonra yenə qabaqda zikr olunan əsl mətləbə müraciət edib, izhar edirəm:

Kerenskinin əbayıl zamanlarında necə ki, zikr oldu. Badkubədə Qafqaz ictimai-ümumi nümayəndələr olub, Lənkərana da Hacı Mirzə Səlim və Məşədi Mikayıl və ictimai nümayəndə təyin oldular. Badkubənin üç gün yığıncağı tamam olandan sonra mən Kərbalayı-Vəli Mikayılovun xahiş və təmənnasına görə Müsavtın ləvazimati-dəfatir və möhr və qeyri-əşyalarını götürüb, Lənkərana övdət elədim. Bir gözəl intiligentni təşkilat düzür elədim. Təşkilatda mövcud olanlar: Mirağa Ağayev, Hacı Məmməd Kərimov, Məşədi Fərəc Abdullayev, Qulamhüseyn Məmmədov, Yusif bəy Bayraməlibəyov, Mirzə Səid Hacı Mirzə Nəsrulla bəy oğlu, Ağə Məmmədli (bu şəxs tamam-kamal bolşevikdir). Aşağı məhəllədən 3 nəfər var idilər. Bu intixabda cavanlar məni sədarətə istədilərsə, amma mən rəy verməyib, izhar elədim:

Əgər mən sədarəti qəbul edərsəm o vaxtda məlum olar ki, mənim bu təşəbbüsət və səy küşişim hamısı mənim sədarətim üçün imiş. Tamam-kamal bizim işimiz oldur. Mirzə İshaqın işi ki, tamam-kamal kəndisinin sərd olmağı üçün təşkilat düzür edirmiş. Ona binaən mən qəbul etməyib, Yusif bəy Bayraməlibəyovu sədr və Mirzə Səidi nəyib və Ağə Məmmədlini katib və Mirağa Ağayevi xəzinədar qərar qoydum. İnsafən əksər cavanlarımız Yusif bəy Bayraməlibəyov sədarətinə rəy verməyir-

dilər. Amma mən bu işi onların boynuna qoydum. Yoldaşlarımızın ən fəallarından mərhum Məşədi Məmməd Kərbəlayi Kərim oğlu idi. Kələk məhəllədə Hacı Tağı oğlu idi. Mirzə Rəhim Axundov idi. Mən özüm üçün qərar qoydum ki, onlar kəndi işlərinə mübaşir olsunlar, mən də onlara müavinət göstərəm. Əgər səhv və qələtləri olsa, islah edəm. Bu cür təşkilat tamam olub, payızın əvvəllərində Bağır Axundovun evinin yanında Müsavat üçün nəmişəm qərar qoyduz.

Badkubədə Müsavatın şöhrəti və zahiri qüvvəti olduğu üçün Lənkəranda günü-gündən Müsavatın qüvvəti və qüdrəti artıb, yüksək mərtəbəyə yetişdi. Avropa davasında da Lənkəranda qoğun böyüyü olan Ufuq hakimi Nəmsə Baron Astay Saykin Lənkəranda idi. Rus qoşunu daimən İrandan müraciət edib, Rusiyaya tərəf gedirdilər. Badkubədə müşəkkil olan bolşevik mərkəzi ki, (Sentrkaspi) adı ilə adlanırdı, bir gün paroxod ilə Lənkərana tərəf bir hərbi gəmi göndərüb. Bu gəmi əvvəl dər-yə üzrə Lənkərana müsafirət edən “Lənkəransk” gəmisini yolda tövqif edib, bir iddə şəxslərin ləvazimlərini almışılar və o adamlarki Lənkərana alış-veriş üçün silah və ləvazimati-hərb gətirirdilər, hamısının pul və tufənglərini alıb Lənkəran bərgahında təvəqqüf edib, “Sentrkaspi”nin nayibi Lənkəranda quruya çıxıb, tamam camaatı cəm edib və onlara təklif elədi ki, Badkubədən ona əmr vardır ki, 24 saatın içində Lənkəran əhli bütün silahlarını verib asudə olsunlar. Və illa şəhəri **[səh.29]** bombardiman edəcəyiz. Mirovoy sudxanada ictimə olub meşəbəyi Tsvetkov adlı bir şəxsin sədarəti altında bir ictimə oldu. Bu ictimədən qabaq keçədən silah götürüb şəhərin Böyük məhəlləsinin cavanlarını Qapan dibində cəm edib, sonra təqribən üç yüz nəfərəcən adam dərya kənarında olan kiçik məhəlləyə gedib oranın rüəsaları ilə müləqat edib müttəhid ul-mal qərar

qoyduz ki, əbədən əldən silah verməyib axıracan difadə duraq. Gecə varikən dovtələb cavanlardan bir iddə mayakda və bir iddə dərya kənarında qumu qazıyıb gəmiyə yaxın sənkər dürüst elədilər. Hər bir məkanda pəz əndazəsilə ləvazimat tədbir oldu. Həməni yığıncaqda Səntrkaspinin vəkili nitq edib və camaatdan tərki-silah etmələrini tələb elədilər. Mən söz alıb bu tövr cavab verdim: ki, biz Səntrakaspini tanımayırıq, bizim mərkəzimiz Badkubədə Müsavatdır. Hər ayna müsavat mərkəzi bizə əmr edərsə, biz onun hökmünə hazırıq. Zamanət elədi əlavə eylədim ki, rica edirəm Səntrakaspinin vəkili öz sözünü geri götürsün. Bu vaxt məxsusən xaric oldular. Hətta bir cür ilə ki mən özümü kənara atdım. Əbəim yadımdan çıxdı. Çünki güman edirəm ki, məclisimizi bombardiman edirlər. Sonra otağa daxil olub əcələ ilə əbanı götürüb evə tərəf kəndi tufəngim üçün əcələ edirdim. Bir də gördüm böyük həmsirəzadəm yanımda tufəngi hazır gətiribdir. Tufəngi gətirdi. Erməni kilsəsi küçəsilə dərya tərəfinə gedirdim. 5 dəqiqə sonra üç cavan mənim dalımcə gəlib mənə söylədilər ki, dava xətmə yetişib, Müsavat idarəsində altı nəfər matrosu əsarətə alıblar, idarədədirlər. Sədr və sair bilməyirlər nə etsinlər. Əlan siz orada lazımsınız. Mən fil-fövr idarə müraciət edib gördüm cəmi əyan-əşrəf camaat idarədə hazır və məni müntəzirdirlər. Əsil qaziyyə vaxtı ki hərbi gəmidə görürlər ki, adamları gec gəlir və hənuz adamlarından xəbər yoxdur, gəmidən flaq çəkib işarə və rəməz ilə kənardan (lodka) qayıq istəyirlər. Kənardan əbədən bir şəxs qayıq aparmayıb. Bu tələb neçə dəfələrlə olursa, kənardan cavab verən olmayır. Gəmidə təşvişə düşürlər ki, camaat qayıq gətirmədi, yəqinən şəhərdə bir böyük iş ittifaq düşübdür. Ona binaən şəhərə göndərdikləri adam üçün təşvişdə olub kəndi qayıqları ilə altı nəfər müsəllah matrosu kənara göndərilər.

Matroslar kənara çıxanda cavanların səngərləri müqabilində hamısı kiriftar olurlar. Cavanlarımız bunları xəli-silah edirlər. Bu heymdə nədənsə Qaladan bir tapança gülləsi atılır. Belə söylənilirdi guya gülləni atan əl-hasil gəmidə güman edirlər ki, onların yoldaşlarını tirəbaran elədilər. Ona binaən şəhəri atəşə tuturlar. Bu tərəfdən mayak **[səh.30]** və səngərlərdən gəmini atəşə tuturlar. Gəmi görür ki, atəş içindədir. Filfövr dəryanın ortasına tərəf hərəkət edib orada müntəzir dururlar. Bu heyndə mən idarəyə gedib Mirzə Yusif Sədri oturdub müttəhid ul-mal bir raport yazıb Badkubəyə ittila verib və zimmən Sentrakaspi-nin vəkili ilə müvəqqəti olaraq bu cür qərardad qoyduz ki, “Lənkəransk” poroxodunun nə qədər ləvazimati-hərb Lənkəran əhlindən alıblar, onları bizə təhvil versinlər, biz də onların adamlarını azad edək. Bu cür müqavilə bağlanıb tərəfeyi qol qoyduz. Bu inqilab xəbərinin müddəti üç gün çəkdi. Bu üç günün içində həmin altı nəfər matroslar Hacı Ağabala Babayevin mülkündə Lənləran mehmanxanasında Müsavat idarəsinin hesabına xərc edirdilər. Müsahilədən sonra matrosların altı qəbzə tüfənglərilə 514 dənə tüfənglərini rədd edib, onların (Baron As-tay Saykin) hakimin vasitəsilə bir miqdar zəbt etdikləri tüfəng-lərdən bizə rədd etdilər. Bəli Lənkəranda əksər cavanlar iddia elədilər ki, bizim tüfənglərimizi bolşeviklər alıblar. Buna bina-ən idarədə az qalmışdı, böyük həngamələr hadis olsun. Şükür Allaha bu həngamələri bir növi rəf elədik. Bu cür: “Qurani əzim üşşəni qoyub tüfəng iddiasında olanlar hər neçə qəbzə tü-fəngləri matroslar tərəfindən alınmışdısa, hər kəs gəlib Qurana yemin edib tüfəngləri götürdülər. Lakin bəzi adamlar ki, yalan yerdə iddia edirdilər yəmin etməyib izhar elədilər ki, biz kəndi tüfənglərimizi dəryaya atdız və bəzilərinin də tüfənglərini aradan tələf olmuşdu. Bu cür ki, sonra məlum oldu ki,

matroslar tüfənglərin yaxşılarını aparıb Sarı cəzirəsində ruslara satıblar. Bu cəhətə tüfəng sahiblərindən xahiş oldu ki, hərəsi 200 yüz manat versin, ta sair tüfəngləri tələf olmuşdu hərəsinə 400 manat pul verildi və bir dənə 9 nömrəli Brovunik tapançasıki Salyan əhli Ağə Məlik və “Lənkəransk” paroxodunun aşpazından alınmışdı, onu mən alıb Məlikə verdim. Məlik bu cür insaniyyət məndən görəndə sonra müntəha dərəcədə mənə nisbət sahibi-ixkas oldu. Bu tüfəng sahiblərindən birisi Badkubəli mühəndis İsabəy Əzimbəyov idi ki, mənə nisbət artıq dərəcədə məhəbbəti olub və bu məhəbbətin cəhətinə mənə böyük xidmət elədi. Camaati-Lənkəran, ələlxüsus tüccar gördülər müsəvat firqəsi təşkilatında bir növ güc vardır. Ona binaən mail oldular ki, Lənkərandağı Məsəvat idarəsini təyin edib rəvnəq versinlər. Ona binaən Böyük bazarın tacirləri hamılığa kəndiləri firqəyə üzv yazdırdılar və zimmən 700 manatacan pul cəm edib idarəyə təqdim etdilər. Bir neçə nəfər Lənkəran cavanlarından Badkubədən tüfəng alıb gətirəndə ermənilər və ruslar mane olan surətdə müsəvat nümayəndələri kömək edib və tüfəng əlanlara qəbz verirdilər. Erməni və ruslar müsəvat qəbzini görəndə daha bir söz deməyib **[səh.31]** tüfəngi əlanları tutmayıb əzadə edirdilər. Buna binaən xəlayiq bu sözləri eşidib külliyyətən mail olurlar ki, müsəvat firqəsinə daxil olsunlar ki, məqami-təərrüzi erməni və rus da bunlar üçün bir pənahgah olsun. Lənkəranda bu cərəyan çox sürətlə gedirdi. Xəlayiq rus və malakan mühacirlərinə təlimat edirdilər. Bu xüsəsdə neçə dəfələrlə Qalada Kilsə müqabilində və şəhərdə Böyük məscid yanında ictimə edib ən əvvəlcə camaata nəsihət verib nitq edənlərdən mən olmuşam. Hətta nitqlərimin birində Badr davasında Ütəbə ibn Rəbiənin sözünü camaata söylədim (Ütəbə Qüreyş əhlinə söylədi: Camaat, bu dəfə mənim sözümü eşidin,

daha nə qədər ömrüm varsa məndən səs eşitməyin və sözüm budur ki, Məhəmməd və Məhəmmədə tabe olanlarla bu dəfə dava etməyə). Mən də camaata söylədim ki, camaat, bu dəfə mənim sözümü eşidin, daha bundan sonra eşitməyin və sözüm budur ki, urusun hökuməti olubdur, amma urusun milləti olmayıbdır. Bizlər yüz ildir bu urus millətləri ilə qonşu olub, külliyyət surətində onlardan əziyyət görməmişiz, bəlkə bizə məhəbbət göstərirdilər. İndi 2 məşqədən xaric deyil. Ya Rusiya bu cür qalıb bizlər onlardan ayrılırız, onda yenə də bunlar bizlərin himayəsində qalıb ya müsəlman olarlar və ya inki şərəyiti əməl edib təklifi-həyat və siyasi də bizlərlə müttəhid imrari-həyat edərlər və hökmən və şərait-i-Məhəmmədi də budur. Və əgər urus dövləti dübarə təşkilat tapdı, labüd Lənkəranı da istila edəcəkdir. Bu surətdə sizlər rusların boyunlarına böyük minnət qoymuş olarsınız və ruslar əvvəlkindən də artıq bizlərə hörmət edərlər. Və dini-İslam və şəriəti-Məhəmmədi də fələn cayız və rəva deyil ki, siz camaat ruslara və malakanlara əziyyət edəsiniz. Amma dəhatın əclaf camaatı bu sözlərə qulaq asmayıb, təlimatlarınada müvəqqəti bağı qalıb axıruləmr nəticəsində də gördülər. Lənkəran dairəsində nə qədər mülksüz ermənilər vardısa, bəlkə bəzi mülklü ermənilərdən də Lənkəranda mühacirət edib başqa erməni və ya rus çox olan məkanlara tərəfə hərəkət və o yarlarda sakin oldular. Gimnaziyada aid olduğu üçün lazım bilib bir şəmməyi xaric əz mövzu söhbət edək. Əvvəlinci səhifədə zikr oldu. Hacı Ağabala Babayev, Nağıbəy Mehmandarov qətlə yetişəndən sonra, şəhərdə qılava oldu. Əvvə əmrdə siyasət üzrə mənə kömək edib Lənkəran gimnaziyasında şəriət müəllimi və türk dilinin müdərrəsi oldum. Bu şəxsin əsl məqsədi bu imiş ki, Hacı Mirzə Səlim rus gimnaziyasında bir növ müəllimliyə qəbul olmağa kömək edərdim. Əvvəla Hacı Mirzə

Səlim və onu dost tutanları məmnun edərəm. Düvvümən onun əlini məscid mədaxilindən xaric edərəm **[səh.32]**. Sovvomən onun Nəcəfi-əşrəfdən gəlib rus gimnaziyasında dərs deməyi müşarileyhi bir növ camaat və xəlayiq və əvamünnas yanında mövhun edər. Və bu səbəbə məscid bittəməm onun əlindən xaric olub, mənim xalam oğlanları üçün qalar. Bu mülahizat ilə bəzi əşxasla bərabər kömək edib mən gimnaziyada müddəris olub, əvvəl sənədə 66 manat, sonralar hər il on manat artdı. Bir müddət keçdi. Hacı Ağabala gördü mənim vəziyyətim yaxşı və gün-gündən camaat yanında ehtiramım artır. Ona binaən fikir elədi ki, yaxşısı budur bir cür eləyim Hacı Mirzə Səlimi gimnaziyadan xaric edib sonra hər vasitə ilə olar olsun xalam oğlanlarından birisini gimnaziyaya qoyaram. Mənim tərəfdarlarım və sair bitərəf insan adamlardan nə qədər Hacı Ağabaladan xahiş elədilər ki, mənə ricui olmasın. Hacı Ağabala təşəbbüslər edib hətta bir növü ki, məni təhyi-mühakməyi-siyasiyə salıb, mənzilimi axtarmağa polisi vadar edib, övraqlarımı hökumət zəbt edib böyük vəsilələrdən sonra bir növü müqəssirlikdən azad olub və övraqlarımı geri verəndə məlum oldu ki, Axund Molla Kazım Xorasanı və Axund molla Məhəmmədəli Naxçıvani və Hacı Şeyx Abdulla Məzəndərini və bəzi sair üləmələrin və cəmhəhim mənə verdikləri etibarnamə və icazələrini ortadan götürüblər. Bu növ təşəbbüslər ki, Hacı Ağabala mənim xüsusumda və əleyhimdə edirdi külliyyədən ağım qalıb müşməiri-səmər olmadı. Amma bir az müddətdən sonra Hacı Ağabalanın münqəzi olub təzə intixab və seçki məsələsi ortaya gəldi. Bu heyndə mənə tərəfdar olanlarla bir hissə əramənindən mülhəq olub Lənkəranlı erməni Saturovu şəhərdə qlava təyin elədilər. Hacı Ağabala getdi öz işinə. Bu erməni bisavad və qabil olduğu üçün şəhəri yaxşı idarə edirdi.

Nikalayın tuğyan və zəlalət ələmi sınıb, Kerenski iş başına oturdu, balaca millətlərə zülm edən ünsürlər süst olub etimad və etibardan düşürdülər. Xəlayiq kəndlilərin hiss edib bir para yumurta iqdam etmək istədilər. Mincümlə Lənkəran gimnaziyasının rəisi (direktor) İvan İvanoviç Medvedkov bir zalım, qəddar, rəhm və mürvətsiz bir ünsür idi. Daimi surətdə erməni və müsəlman uşaqlarına zülm və təədi edib, onları qoy-mazdı əbədən tərəqqi etsinlər. Gimnaziyanın əvvəlinci (klasında) sinifində 25 dənə yaxşı oxuyan müsəlman uşağı olsa idi, 7-8 siniflərdə dörd nəfərdən mütəcaviz oxuyan ətəfal olmazdı. Çünki hamısını imtahanlarda rus müəllimləri kəndi təəssüblərilə rəisin ərinə görə qoymazdılar tərəqqi edib dərslərin qabağa aparsınlar. Bacardıqca (Rüfuzə) edərdilər. Vaxtı ki Nikaolay sərnigün oldu, camaatın bir az əl-ayağı açıldı. Lənkəran gimnaziyasında bir böyük yığıncaq olub tamam müəllimlər ilə Dumanın müəzzəm əczaları rəisi-bələdiyyə Saturovun niyyəti ilə klasların birində təcümmü əmələ gəlib. İclasda qoymadılar ki, direktor iştirak **[səh.33]** etsin. Amma direktoru üzbəüz gətirib müəllimlər və sair əşxaslarki direktor onların haqqında ədalətsizlik etmişdi, hamısı növbə ilə direktorun üyubat və fəsadi-əxlaqını zikr edib onu təyin edəndən sonra gimnaziyadan xaric elədilər. Onun noxtası qırılıb, palanı qarnı altına keçib bir pis hal ilə Lənkəran dairəsindən xaric olub, Rusiyaya tərəf getdi. Gimnaziyanı sair müəllimlər idarə elədilər. Amma mən gimnaziyanın umuratına müdaxilə etməyib və direktoru ixrac edən məclisdə iştirak etmədim. 1918-ci ildə fevral ayının 8-də Badkubədən teleqraf gəldiki, Dikaya diviziyanı Lənkəranda qəbul edin. Bu xüsusda təcümmü ilə Müsavatın yoldaşlarını götürüb dərya kənarında hamı sərkərdələri qəbul və Hacı Mirzə Hadi Zeynalovun dərya kənarındakı imarətlərində bunlara mənzil tə-

yin olundu. Sabahı günü zəhrə bir saat yarım qalmışdı Hacı Məcid mərhumun evində olanda qapı ağzında bir düşərgə durub mənə istəyirdilər. Düşərgədə oturan üç nəfər cavan birisi mənim gimnaziyada yeddinci klasda olan şagirdlərimdən Bakılı Balaxanlı Musa Abıyev və iki nəfər təzə gələn sərkərdə (ofiserlər) idi. Biri Məlikov, birisi də Əhmədbəy Əfəndiyev idi. Bu iki ofiser mənə izhar elədilər ki, onlarla faytona minib şəhərin üfüq hakimi, qoşun böyüyü (Baron Astay Saykin) yanına gedib ondan ləvazimati-hərb alıb, bu iki (zabitə) təhvil verəm. Bi cür də oldu. Bunlarla gedib on dənə pulemyot və 4 dənə top alıb bunlara verib müraciət elədiz. Yenə də həmin gün 9 fevral 1918-ci il Badkubədən teleqraf gəlidi ki, bir nəfər ən mükəmməl Müsavatçı Lənkəran təşkilatından intixab olub, sabah ayın onunda qəti surətdə Badkubədə hazır olsun. Çünki bir ildə Müsavat vəkəllərindən Tiflisdə hazır olub orada “Seym” adında olan məclisdə gürcü və ermənilərə iştirak edəciyiniz. Bu teleqraf iclasda mətrəi-küftəgi olub, bu vəkalətə kim ittixab olsun? Mən Ağə Məhəmmədəlini göndərmək istədiməsə, cəmi əczayiməclis və Ağə Məhəmmədəli kəndisi də razı olmayıb, hamı bissərahə izhar elədilər ki, gərək bu məclisə sən özün vəkil olasan və əlavə elədilər ki, çünki bu təsisat və təşkilatı sən özün bu zəhəmatı qəbul edib gedəsən. Ona bunaən məcburiyyət ələmində qalıb tədarüksüz Badkubəyə hərəkət etməyə başladız.

Qeyd: Badkubədən izhar etmişdilər ki, bu məclisin müddəti əmri bir həftə və ya inki 15 gün olacaqdır. Amma mən yoldaşlarıma dedim ki, mənim zənnimcə bu müsafirət *[səh.34]* yeddi-səkkiz ay çəksin. Necə ki, 2 iləcən çəkdi. Mən cəmi cəhətdən avara oldum.

Təbsərə: Seym Lehistan-Polyak dilində bir balaca məclis və təcəmmü itlaq olunur. Əlhasil, kəndi cibimizdən maya

qoyub, əhl və əyalımızın yanında bir cüzi ləvazimat tədarük buraxıb kəməli-təşviş ilə uşaqlarımı buraxıb fevralın onunda, yəni onuncu gecəsi gəmi ilə hərəkət sabahı saat səkkizdə Badkubəyə varid olub “Açıq söz” idarəsinə varid olub, orada “Xeyriyyə”də sakin oldum. Rəsulzadə Məmmədəmin məni görüb ehtiram əmələ gətirdi. Daimi surətdə Badkubəyə gələndə Kərbəlayi Vəli Mikayılov cənablarının mənzilində qalardım. Felən həm əcələ idi. Çünki yoldaşlar gecə vaxtı hərəkət edəcəklər. Və bir də Kərbəlayi Vəli müsafirət etmişdi. Yəni eşalon aparmağa məşğul idi. Əlhasil, saat səkkizdə gecə vaxtı Badkubə dəmir yolu ilə hərəkət edib Tiflisə getməyə ki, şürü oldu yadımda olan yoldaşlar bunlar idilər: Məmmədəmin bəy Rəsulzadə, Xəlilbəy Xasməmmədov, Məmmədhəsən bəy Hacinski, Mehdi bəy Mustafabəy, Cavadbəy Məlik-Yeganov, Mehdi bəy Mustafabəy, Mahmudov, Məmmədyusif Cəfərov, Fətəlixan Xoyski, doktor Həsən bəy Ağayev, İslambəy Qəbulov. Çünki bu adamları əslən tanımazdım, məgər Məmmədəmin Rəsulzadəni. Ona bunaən hamı yoldaşları yaza bilmədim. Gəncə mərkəzində təvəqqüf edəndə Yusif bəy Hacıbəyli gəlib vaqona minib, bizimlə bərabər Tiflisə hərəkət elədilər. “İttihad” firqəsindən gələnlər Sultanməcid Qəniyev, doktor Miryəqub, birisi də Heybətqulu bəy idi. Yolda vaqon ahəstə hərəkət edib, hər bir münasib məqamda vaqon dayanıb, vəkillər cənabları onlar üçün nitq edib, camaatı dürüst və sadıq olub, hər bir məqamda vətən xüsusunda sabir və sabit-qədəm olmağı tövsiyə edirdilər. Bu minvalla on ikinci gün günorta vaxtı idi. Tiflisə varid olduz. Tiflisdə Seym davam edən zamanlar, ittifaqən bu inqilab zamanında hər tərəfdən Tiflisə camaat yığılmışdı. Belə ki, mənzil az tapılırdı. Bizim ilə gələn yoldaşlar hərə bir tərəfə hərəkət edib, özü üçün mənzil təyin etməyə getdilər. Hərəsi kəndi də bəzi

ləvazimatını mənim yanımda qoyub, düşüb getdilər. Məxsusən mənə olan müsavətçilərdən Hacıbababəyov, Məlik-Yeganov, getdilər ki, bu saat qayıdacaqlar. Amma əbədən övdət etmədilər. Nəhayət “İttihad” fırqəsindən məhsus olanlar 3 nəfər şəxs ki onlar da hənuz öz adamlarını gözləyirmişlər, üç saatdan sonra qəti surətdə şəhərə hərəkət etməyə qərar qoyub, ləvazimat və **[səh.35]** əşyalarını cəm edib, Sultanməcid Qənizadə hörmətlə məni də avtomobilə qoyub, şəhərə varid olduz. Sultanməcid Qənizadə getdi yoldaşları ilə mənzil tutub məni də öz mənzillərində saxlamaq istəyirdilərsə, məni müsavətçi olduğum üçün kisrəti-cəhalətimdən onlarla oturmağı özümə cayız görmədim. Deməli Əlinin məxrəcilə xilfi-şər hesab etdim. Onlar da öz mənzillərinə gedib, istirahətə məşğul oldular. Məsmu oldu yoldaşların heyəti ictimaiyyəsi “Oriyant” mehmanxanasındadır. Bu növlə həmin mehmanxanayı tapıb, oraya getdiz. Əksər müsavətçilər orada cəm olub, Fətəli bəy Behbudovun mənzilində iqamə etmişdilər. Bu şəxs əslən qarabağlı, özü də ən böyük injenerlərdən məhbub və keçmiş zamanlarda Hacı Zeynəlabidin Tağıyevin bütün işlərini idarə edirdi. On beş nəfər bu mənzildə iki gecə imrariyyətdə elədik. Müqərrər oldu ki, hamı yoldaşlar üçün mənzil tədarü olsun. Hamı yoldaşlar üçün mənzil tutdular. Hamıların hər kəs bir münasib insanla müəyyən mənzil tutdular. Yenə də mən bu sözün müəddəsinə “Veyl vilanə gəzər bu baş, o baş bu yekə baş, molla dadaş” veyl və sərgərdən qalıb, məxsus və müəyyən mənzil tapa bilmədim. Öz qəza təsadüfən Kərbəlayi Vəli Mikayılovu gördüm. Bir gecə bir mehmanxanada onunla keçirdim. Yarın (sabahı) o yenə də eşalon aparmağa Badkubə tərəfinə hərəkət etdi. Sabahısı qarabağlı Ağa Mirzə Cəlal Yusif təxəllüsü Qarabağını mülaqat etdim. Əvvəlinci gecə onula

bərabər qarabağlı komitet Ağa Ələkbərin evində mənzil edib, iki gecə onlarda mənzil elədiz. Ağa Ələkbərin mənzilində Xoy əhli Məşədi Məmmədcəfər ağanı ziyarət edib, görüşdüm. Bu şəxsin kasıblığı ilə bərabər, çörək verməyi və mehmannavaz olması məruf və məşhur olub, İran camaatının içində nəhayət hörməti var idi. Bu şəxs ciddən mənə yapışıb, kəndi mənzilində qalması təklif və məcburən bir həftə mənə öz mənzilində saxladı. Sonra bir neçə gün “Oriyant” mehmanxanasında Mehdi bəy Hacıbababəyovun mənzilində qalıb, ta inki Kərbəlayi Vəli Mikayılov dübarə eşalonla Tiflisə varid oldu. Bu vaxt “Seym”də müsavətçilər hamısı hazır olmadığı üçün bəzi müsavət yoldaşların ki əslən vəkalət ünvanları yox idi, məclisdə səsımız az olmasın münasibətilə onları müvəqqəti olaraq “Seym” üzvlüyünə qəbul elədilər. Bu cümlədən Kərbəlayi Vəli ilə Mirzə Cəlal idi ki, “Seym”də müvəqqəti üzv olaraq var idilər. Kərbəlayi Vəli ilə Mirzə Cəlal və mən əvvəllərdə “Palas” mehmanxanasında, bir üç gün sonra İrəvan meydanında “Qafqaz” mehmanxanasında bir növi mənzil elədiz. Əvvəllərdə Məlik-Yeganov Cavad bəy əslən erməni olub və erməni dilini gözəlcə qonuşduğu üçün “Qafqaz” mehmanxanasının sahibi ona erməni adına mənzil vermişdi. Mirzə Cəlal və Kərbəlayi Vəli üçün də mehmanxanada mənzil dürrüst etmişdi. Əl qəza **[səh. 36]** Nəsib bəy Yusifbəylinin də əyalı ilə bərabər mənzili bu mehmanxana “Qafqaz”da idi. İyirmi səkkiz gün bu mehmanxanada Kərbəlayi Vəli və Mirzə Cəlal ilə bərabər mən və Cavad bəy Məlik-Yeganov müttəhiddən yaşadız. Ta inki Kərbəlayi getməli olub və Mirzə Cəlal da Qarabağa tərəf hərəkət etdilər.

Qeyd: Bu “Qafqaz” mehmanxanasında təcəmmöü olub, hər gün ermənilər buraya gəlib qırx yaşından on dörd yaşınacan əsgər toplayırdılar. Bu “Qafqaz” mehmanxanasının bütün

əməlləri (fəhlələri) Cavad bəy Məlik-Yeganovu erməni hesab edib və məni də Cavad bəydən xəbər alırdılar ki, sən bu müsəlman mollası ilə nə münasibəti vardır? Cavad bəy cavab verirdi ki, bu molla erməni-müsəlman davasında biz ermənilərə çox kömək edibdir. Ona binaən mənim üçün lazımdır ona kömək edəm. Bir gün Cavad bəy mənə söylədi: Hacı axund! Bu gecə teatrda məlum olubdur ki, mən müsəlman və müsəvat fırqəsindən məxsusam. Zənnimcə hənuz mehmanxanada bilməyirlər mən bu gün axşam buradan xaric olacağam və əsbabları aparam. Sən gecə buraya gəlməyəsən. Beş gündür Nəsim bəy də mehmanxanadan xaric olubdur. Bu mehmanxananın buna nisbət çox qorxusu vardır. Əlbəttə buraya daha gəlməyəsən. Mən Şeytan bazarda müvəqqəti olaraq çətinliklə “Təbriz” mehmanxanada bir otaq mənzil tədarük edib, səhər saat doqquzda Seymə gedəndə məzkur “Qafqaz” mehmanxanasına daxil oldum. Mehmanxananın müdiri söylədi: Molla nə istəyirsən? Dedim mənzilə gedəcəyəm. Cavab verdi, burada daha mənzil yoxdur. Sənin o yoldaşın erməni mənzil kirayəsini tamam-kamal verib, getdi. Sən də daha buraya gəlmə! İçəriyə daxil olma! Bu sözləri mənə söyləyib, öz işinə məşğul oldu. Mən də qorxulu dərhal mehmanxanadan xaric oldum və məlumu oldu ki, Cavad bəy burada qorxub və erməniyədə tapşırıbdır ki, məni qoymasın. Burada qalmadım. Çünki bu mehmanxanada müsəlmanlara nisbət xətərnək idi. Burayacan tamam mənzil söhbəti idi ki, əksərən yoldaşlardan ən atifə görməyib, hər kəs özü üçün əlləşib, bəlkə bütün yolaşlar müttəhid ül-mal bir-biri ilə özlərini həmcins görüb və bilib, bir-birinə məhəbbət edirdilər. Amma mənə? Çünki onlarla həmcins deyildim, biganə nəzərilə baxırdılar. Həmin bu mətləb burada qalsın, mən qoy “Təbriz” mehmanxanasında qaldım. Keçək əsl mətləbə ki, vurudumdan sonra necə

oldu. Sabahı gün saat onda padşahlıq [səh.37] teatrosunda hey-əti ictimaiyyə tamam-kamal dürüst olub, məclis münəqid oldu. Müvəqqəti olaraq Çxaidze sədarətə seçildi. Bir cüzi söhbətdən sonra məclis qurtardı. Sabahı gün yenə də bu məhəldə ictima dürüst oldu. Üçüncü ictima əsla və bizzat Padşahlıq imarət-indəki adına “Dvoretz” deyirlər, burada həqiqi məclis dürüst oldu ki adına “Seym” deyirlər. Əlhasil burada dübarə müttəhi ül-mal hamı səs verib Çxaidze sədarət məclisinə intixab edib və gəncəli doktor Həsən bəy Ağayevi birinci nayib (müavin və bir nəfər ermənilərdən ikinci müavin qərar qoyub, katibi-əvvəl olmaq üçün sabaha vaxt qoyulub ki, sabah məclis ictimaində katiblər müəyyən olsun. Sabah əslən bu mövzuən və qanunən növbə idi ki, birinci katib ermənilərdən olsun, ikinci müsavətçilərdən, üçüncü gürcülərdən. Lakin gürcü və ermənilər məclisə gec hazır oldular. Müsavətçi və sair müslimin artıq olduğu üçün Əli bəy Qandəmirov birinci katib oldu, ikinci katib ermənilərdən, üçüncüsü gürcülərdən təyin olundu. Məclis bu cür xətm olub, qurtardı.

Qeyd: Seym hər qədəri vardisa və o müddətki mən Tiflisdə olmuşam, hər gün nə söhbət olurdusa, hamını zəbt edib, saxlayırdım. Ta inki Badkubədə Məmmədəmin bəy Rəsulzadə həzrətləri bir gün seymdə olan yazıları yoldaşlardan istəyirdi. Mən bütün yazıları ona verdim. Necə iclasdan sonra məclis üzvləri üçün vəzifələr təyin etmək istədilər. Çox götür-qoydan sonra hər bir şəxs üçün gündəlik olaraq 35 manat yol pulu vəzif qoydular. Gürcülər kəndi məmləkətlərini mülahizə edib, bu bahalıq vaxtında bu qədər qiymətsiz pulu məclis üzvləri üçün məvacib müəyyən etdilər. Həqiqətdə bu 35 manat Nikolay zamanında bir manat yarım və ya inki 7 abbası yerində idi, bəlkə əksik idisə pul çap etməyi qərara aldılar. Üç millət -

Gürcü, Erməni və Azərbaycan millətləri müttəhid ül-mal bir milyard manat kağız pul çıxarmağı qərara qoydular. Belə ki, bu miqdarın dörd yüz milyonunun Azərbaycan öhdəsinə, qalanı gürcü ilə ermənilər hərəsi üç yüz milyon miqdarında taranı təəhhüd etdilər. Seym pulunda üç millətin imzası var idi. Sağdan oxuyanda Azərbaycan qabaqda, sonra erməni, sonra gürcü idi. Soldan oxuyanda əvvəl gürcü, erməni, sonra Azərbaycan idi. “Dvoretz” də iki iclasdan sonra sosial-revelistzərləri məclisə qəbul etməyib, tamam məclis əhli onların iclasda olmamaqlarını istədilər. Cümlətanı bu şəxslər 11 nəfər idilər. Biri doktor Cəfərov İran rəiyyəti idi. *[səh.38]* Seym tamam-kamal dürüst olub, vəzarət bölgüsünü qurtarıb, bütün əhəmiyyətli yerləri gürcülər götürüb. Xan Xoyskiyə maarif vəzarətini verdilər. Bu cür hər gün iclas olurdu. Lakin ermənilər öz proqramı üzrə necə ki, öz qanunları ilə yazılıbdır, əməl etməyə başladılar. Hər bir yerdə müsəlmanları qırmağa çəkinməyib, əllərindən gələni müzayiqa etmirdilər.

Bəyan: Qafqaz camaatı əsla siyasətdə işləməyib, pul xərc etməyib, zəhmət və məşəqqət çəkmədikləri üçün cəhalətlərindən hər bir bəlaya mübtəla olurdular. Badkubəki bolşeviklər və ermənilər əlində əsarətdə qalıb və hər gün istəyirdilər gəlib Gəncəni təsərrüf etsinlər. İrəvan və Naxçıvan tərəfində o üfqün camaatı silahsız və köməkləri olmadığı üçün hər saat, hər dəqiqədə müsəlmanları kəsib, arvad və uşaqlarını binamus edəndən sonra öldürüb, ya inki uşaqları diri-diri əl-ayaq və başlarından məscid divarlarında mixkub edirdilər. Bu faciə, ah və nalələr hər tərəfə dağılıb, kağız və qasid vasitəsilə Seymdə olan vəkillərə yetişirdi. Gürcülərin və ermənilərin silahlı hazır qoşunu var idi. Müsəlmanların həm əsgərləri yox idi, həm də pulları mövcud deyildi. Bundan başqa bütün ləvazimati-hərb

(arsenal) ermənilərin əlində və gürcülərin ixtiyarında idi. Dəfələrlə məclisdə söhbət olmuşdu bu xüsusdakı Nikolay öldü, Qafqazın üç nəfər varisi qaldı; gürcü, erməni və türk. Bəs lazımdır ki, Nikolaydan qalan şeyləri vərəsə kimi üç yerə təqdim edək. Bu cəhətə sizlər məqami-vaqoiyyəyə gəlib, hər bə ləvazimatından bizim hissəmizi əda edək. Müsəlman və türk fraksiyaları nə qədər bu xüsusda söhbət edirdilərsə, məhəl qoyan yox idi. Bu tərəfdən də İrəvan ətrafında olan nə qədər türk kəndləri var idisə, ermənilər qırıb, yandırır, pəmal etmişdilər. Tiflisdə müsəlmanların elə təşkilat və idarələri yox idi əvvəla ermənilərin tədiyatından cilovgirlik etsinlər, ya inki Tiflisə qaçıb gələn müsəlmanlara bir yarım çörək müavinət edə bilsinlər. Amma ermənilər Tiflisdə Şeytan bazarın aşağısında bir hamam icarə edib, hər gün üç yüz manat verirdilər ta inki qaçqın ermənilər əvvəlcə hamamda yuyunub, sonra onlar üçün təzə libas (paltar) və mənzil təhiyyə edib erməni qaçqınlarını asudə edirdilər. Amma müsəlmanlar üçün əbədən belə iş mümkün deyildi. Bu tərəfdən hər gün ah və nalə və dad və bidad səsi İrəvan və Naxçıvan tərəfindən aləmi bürüyüb, insanın ürəyini qana döndərirdi.

[səh.39] Türk vəkilləri çox götür-qoydan sonra belə müttəhid ül-mal qərar müəyyən edib, nəticə bu oldu ki, əczayi-məclisdən dörd nəfər müntəxəb olub İstanbula getsinlər və türklərdən müavinət tələb etsinlər ki, Qafqaziya müsəlmanlarını ermənilərin zülm və şərərətindən mühafizə etsinlər. Bu cəhətə doktor Miryəqub “Qafqazda müsəlmanlıq” firqəsindən və İbrahim bəy Dağıstanlı “Sosial” firqəsindən, Məhəmməd həsən Hacınski, Badkubəli mühəndis və Xəlil bəy Hacıməmmədov Gəncəli “Müsəvat” firqəsindən İstanbula tərəf hərəkət etdilər. Şərt oldu türklərin şərt və məxarici zəhabən və əyabən müsəlmanların, yəni qafqazlıların öhdəsində olsun. Bu qəziyyədən sonra Məm-

mədəmin özü də İstanbula tərəf getdi. Bu nümayəndələrin gəlib və müraciət etmələrinin arasında hər gün məclisdə gürcü və erməni nümayəndələri bəhs üstə çıxıb, bizləri təmamən söyürdülər ki, sizlər münafiqsiniz. Burada bizlərlə işləyirsiniz, atə batinən türklərə nümayəndə göndərib, onlardan mədəd istəyirsiniz. Və yoldaşlarımız da sükut edib bir söz söyləməyirdilər. Surəti icmalda edirəm. İstanbulda türk kabinetində bizim müavinətimiz xüsusunda böyük cərəyanlar hasil oldu. Cəmi əcyazikabinə müttəhidən söz verdilər ki, Türkiyə kabinetisi Braslavda Lenin ilə müqavilə bağlayıblar ki, Qars (Kars), Ərdəhən Türkiyənin qədimi sərhədləri onlara rədd olunur. Bu şərtlə Türkiyə milləti ümumiyyət üzrə Rusiyanın ümuratına müdaxilə etməyib və Qafqaz tərəfinə həmlə etməsinlər. Bu səbəbə bizim üçün lazımdır ki, Qafqaz umuratına müraciət etməyib, onları özlərinə vagüzar edək və bunların işlərinə mübaşirət etməyib öz hallarına buraxıb, onlara cavab verək. Amma Tələt paşa rəisülvüzərə, ələlxüsus Ənvər paşa kəməli-ciddiyyət ilə durub kabinetinin sözlərini rədd etmişlər ki, erməniləri buraxmaq olmaz ki, Qafqazda müsəlləh surətdə bizim müsəlman qardaşlarımızı qırıp fəna edəndən sonra bizim bacılarımız müsəlman övrətlərinin namuslarına təcavüz etsinlər. Hər bir nəhv ilə olursun qafqazlıların müavinət və imdadına qoşun göndərmək lazım və vacibdir və hər kəs xələf etsə, mən özüm lazımdır bu işə iqda edəm, *[səh.40]*. Buna binaən Ənvər paşa qardaşı Nuru paşanı, Xəlil paşanı 25 min qüvvə ilə Qafqaza tərəf göndərdi. Türk qoşunu Batuma gələndə nemsələr gürcüləri təhrik elədilər ki, türklərin Qafqaza gəlməklərinə mümaniət göstərsinlər. Ona binaən gürcülər bərk müxalifət göstərdilər. Nuru paşa Batumdan yolu döndərib başqa tərəfdən Gəncəyə tərəf gəlib Gəncəyə varid oldular. Bu vaxta Qafqaz əhli üçün bir böyük mənəvi

qüvvət hasil oldu. Bu vaxtlarda ermənilər öz səhvlərinə mül-təfiq oldularsa və gürcülər bizlərə kəmetinalıq etməklə pisliyin düşündülər isə lakin felən məqam bir məkanda olmağımızın mənası yox idi. Və lazım idi hər üç millət ayrılıb kəndiləri üçün müstəqilən işləsinlər. Ona binaən əvvəlcə gürcülər ayrılıb “Qruzinskaya respublika” adı ilə özlərini adlandırdılar. Və ermənilər də özlərini “Ararat”-“Araratskaya respublika” adı ilə kəndilərini təsmiyələndirdilər. Yəni Ararat cümhuriyyəti deməkdir. Bu əleyhində gürcülər, ermənilər türklərə, yəni Müsavat türklərinə iblağıyyə verdilər ki, onlar da sizlərlə müttəhidən bir hökumət təşkil edib hər üçümüz bir dairədə dolanasız. Felən ki, hər üçümüz ayrılıb əlahiddə hökumət olmuşuz, ermənilər və müsavatçılar üçün lazımdır ki, hökumət otağından xaric olub başqa məhəldə iqamət etsinlər. Bu iblağıyyədən sonra ermənilər 2 günün içində Dvaretsdən çıxıb bir böyük ali məkanda qərar tutdular. Müsavatçıların pulları və yerləri olmadığından “Oriyant” mehmanxanasında cəm olub atiyələri üçün təvəkkür idilər. Bu vaxtlarda gürcülər və ermənilər tərəfindən məktublar və nümayəndələr gəlib itifsar elədilər ki, siz ”Müsavat” və İttihad”, Bitərəf və “Sosial” türklərə məktub yazanda sizləri hansı ad ilə tanıyaq deməli. Təzə hökumətin adı nədir, sizlərin idarələrinə məktub yazanda sizin adınız nədir? Bu xüsusda cəm yoldaşlar “Oriyant” mehmanxanasında yığıncaq edib, bəzi mühasilərdən sonra rəylər buna qərar tutdu ki, əsla və bizzat Badkubə böyük Azərbaycanın məbədi olub, cəmi azərilər ziyarət üçün Badkubəyə gəlmişlər. Odur ki, təsmiyyə cüzi bəismi-küll mülahizəsilə Qafqazın bu bir balaca və ağır qiymətli məkatına Azərbaycan qoyub və hər kəsə ittila verdilər ki, bizim hökumətə Azərbaycan söyləsinlər. Bu təsmiyyədə iştirak edənlər cümlətən 28 nəfər [səh.41] “Seym” vükalalarından idi. Və

on ikinci vəkil Hacı Mirzə Səlim Axundzadə idi. Nuri paşa heyəti ictimaiyyə qoşunla Gəncəyə varid olub, hər bir nuqatda erməni izdihamı vardısı, bəziləri bittəb pərakəndə olub əsl mərkəz Gəncədə qərar qoyulur. Nikolay zamanında 2 quberniyadan ibarət olan Azərbaycan ki, deməli Bakı quberniyası ilə Gəncə quberniyası idi. Bu iki quberniyadan əlimizdə qalan bir-cə Gəncə şəhəri idi ki, Nuru paşa gələnəcən Gəncənin qəyur və cəngavər camaatının himmət və mərdanəlikləri üzrə müsəlmanların əllərində qalıb, Gəncənin içindən axan çay ermənilərlə müsəlmanların ortasında sərhəd olmuşdu ki, şərq tərəfindən erməni kəndi adındakı hissə müsəlmanlara müsəlliq idi. Nuri paşa Gəncəyə gələndən bir gündən sonra ərəmə külliyyətən təslim olma elanını verib bəzi əşrər qaçıb, məbaqilər hökumətə təslim olurlar və yavaş-yavaş yaxında olan erməni iddələri bəziləri Göyçay tərəfinə, bəziləri Qarabağ, Zəngəzur və bəziləri də Badkubə tərəfinə qaçırdılar. Bu mütəlib burada qalsın. Bəzi ittifaqlar ki, Tiflisdə nümayəndəlik mənim ittifaq düşübdür. Lazımdır onu bəyan edəm.

Zakatala əyaləti Dağıstan ilə Gürcüstan arasında vəqə olan bir məhəldir. Bu balaca əyalətin hərbi idarəsi Cəsar adından bir yerdən ibarətdir. Cəsar və Tala. Bu məhəllin şərq tərəfinə bir hissə şimal ilə bərabər Tala deyirlər. Qərb və şimal ilə bərabər tərəfinə Cəsar deyilir. Bu iki müttəsil vilayəti bir-birindən ayıran bir çaydır və bu çayın adına Tala çayı deyilir. Bittəb Talanın camaatı oğru və dələduz olan kimi bilxassə Cəsarın camaatı əmin və dindar insanlardırlar. Zaqatalada camaatı əsla və bizzat ləzgi olub əqayidi məzhəbləri külliyyətən şafei həzrətlərinə tabedirlər. Lakin Zaqatala camaatının içində bir türk milləti vardır ki, onların adlarına mağal itlaq olunur. Zənnimcə bu söz Moğol olsun. Bu moğol türk camaatı külliyyətən əzami məzhəbdirlər.

Şəhərdə sakin olan ləzgilər Anadolu türklərinə bittəb məzhəb və xəlafət cəhətinə əlaqəmənd olduqları üçün türkcə qonuşub türkü bilirlər. Moğollar ləzgi lisanın növü bilməyirlər və moğolların əksəri tacir olan kimi, ləzgilərin çoxu əkinçidirlər. Moğol türk camaatının ən böyük xanədən və famil sahibləri Qəbulovlardırlar ki həm tacir, həm də üləmə və həm də mütəcəddid məhsus olub sahibi-nüfuz, mehmənnəvaz, şərəfətmənd bir camaatdırlar ki, əksəriyyət cəhətinə süknaları Qax mahalındadırlar. Şeyx Şamil mərhum zamanında yerin böyük əhəmiyyəti olub, hər b cəhətinə lazımı mərkəzlərdən məhsus olarmış. Car tərəfində bir məxsusi məhəl vardır ki, adına Qübur üş-şühədə deyilir. Şeyx-Şamil zamanında ruslarla müharibə edən zamanı şəhid olmuşlar. **[səh.42]** Və belə Carın yuxarı Qərb tərəfində Nadir Şah Əfşar mərhumun qardaşı İbrahim xan süpəhsaların qəbridir ki, Dağıstan və Qafqaza hökm fərma olan zaman ki külliyyətən Dağıstan Qafqaza fərmanfərma idi. Car və Tala camaatını əlində hilə ilə məqtul olmuş. Qərbi uzaqdan bir minarə kimi nümayəndir. Ümumi müharibədə Anadolu türklərindən rus əsarətinə düşən əsgərlərdən bir hissə Zaqatalada Car vilayətində cəm olub güşə qaza gəlməsindən növən ruhlanan Qafqaz türk milləti kimi rus əsarətinə olan türklərdə daha ziyadə olaraq, ruhlanıb bir təzə həyat sahibi olmuşdular. Ona binaən bu dəfə ermənilərdən intiqam almaq üçün ermənilərin kəndi dəstür dəstür ül-əməllərindən sərməşq alan camaat hər bir məkəndə erməni vardisa, əziyyət edib qətl etməyə qiyam edirdilər. Habelə sair xristian camaatına təqdimat etməyə hazırda bəhanə axtarırdılar. Zaqatala mahalında təqribən 400 xanəvadə olurdu ki, bunların məzhəbləri Xristian olmaqla bərabər əslən cinsləri gürcü millətindən idilər. Camaat, yəni bir para aşrar ki, ermənilərin əxyar və və bərgüzidələrindən təlimat almışdılar, gür-

cülərə əziyyət etmək xəyalında idilər və gürcülər Tiflisdə olan (Seymə) məclisə ərizə verib, təzəllumat edib, öz əmval və canlarının xətərdə olmalarını izhar edib, məclisdəki gürcü vükəllarından kəndi hifz və himayələri üçün müavinət istəmişdilər və bu tərəfdən Zaqatalada olan erməniləri hər bir surətdə öldürürdülər. Ələlxüsus mühacir türk əsgərləriki Anadoluda ermənilərin faci və yaramaz hərəkətini görmüşdülər, nəhayət dərəcədə erməniləri öldürməyə iqdamatda olurdular. Nəgəhan olaraq türk mühacir əsgərlərinə bir nəfər söyləmişdir ki, filan erməninin oğlu Türkiyə davasında olub və bir dənə Türkiyədən baydaq qarət edibdir ki, o baydağın üstündə “La ilahə illəllah, Muhəmmədən rəsulləllah” yazılmışdır. Bu söz Zaqatala avam camaatını, ələlxüsus türk mühacir əsgərlərini daha da acıqlandırır, hökm verirlər ki, əgər o baydaq Tiflisdən Cara Talaya gəlməzsə, hər bir surətdə erməniləri qətli-əmim edəcəklər. Və həm bəzi məkanlarda ermənilərin evlərini qarət edib, kəndilərini də öldürürdülər. Vəli əsgər üqəlayi-Zaqatal islamiyyət üzrə bu işlərə müəminət göstərib bacardıqca qoymayırdılar ki, ermənilərin xüsusunda zülm və sitəm olsun və söyləmişdilər: biz müsəlman camaatına Qurani-əzim üş-şən və kələmüllahi-qədimə etiqada etdiyimiz üçün ermənilərə başqa təəddiyyat **[səh.43]** etməyəcəyiz. Əgər ermənilərin heç bir şeyə etiqad və əqidələri olmayıb, insaniyyət vicdanından bixəbərdilər, məzalik biz onlara ehtiram edəcəyiz. Əl-hasil, Zaqatalada ermənilər və gürcülər qayətiztirabda olub, Tiflis məclisinə adam göndərərək ərzi-hal verirdilər. Tiflisdəki gürcü və erməni təşkilatları türk ədəmi-mərkəziyyət firqəsindən rəsmən istimdad və müavinət etməyib, erməniləri və gürcüləri Zaqataladakı əşrərlərin əllərindən qaytarmaq üçün Zaqatalay nüməyəndə göndərmək lazımdır demişdilər. Bu xüsusda mayın

2-si gecəsi daireyi-hökmdə olan Abı zaldakı Müsavat firqəsindən məxsus idi, iclas olub firqə hökm sadir elədi ki, İslam bəy Qəbulov ki əslən və bizzat Zaqatala mahalında mütəvəllid və tərbiyə olub və felən Zaqatalanın vəkildir və İstanbulda Rüşdiyyə məktəbində türk dili oxuyub və rusca da yaxşı bilirdi. Həmən bu İslam bəy Qəbulov və bəndə bəy cənabları Axund Hacı Mirzə Səlim axund İslam bəy cənabları ilə bərabər firqə nümayəndəsi olub, Zaqatalaya gedib oranın hökumət işlərinə baxıb, islah və təgyir və təbdil verib və ermənilərin və gürcülərin işlərinə, yəni asudəliklərinə səbəb olub, hamı işləri tövsiyyə edək. Buna binaən firqə tərəfindən etimadnamə yazılıb və etimadnamədə əvvəlcə İslam bəyin sonra mənim adım qeyd olundu. Dübarə vəzərəti-xarici və daxili ki gürcülər tərəfindən intixab olmuşdu. Ramaşvilliyə müraciət olub, o da rəsmən bir etimadnamə bizə verdi. Lakin ittifaqən vəzir əvvəlcə mənim adımlı soruşub yazdı, sonra İslam bəyin adını yazıb, qeyd elədi. Vəzirin bu cür: məni əvvəlcə, onu sonra yazması batinən İslam bəyə xoş atiyə olmadı. Mux-təsər budur ki, türki etimadnaməyə mənim adım müqəddəm oldu. Hökumət dairəsində lazım idi ki, bizə gündəlik müxacir versinlər, amma heç bir şey vermədilər. Bizim Zaqatalaya getməyimizin artıq dərəcədə əhəmiyyətli olduğu üçün bizə hərəkət etməyimizə hökumət və camaat erməni və gürcü tərəfindən təkid olundu. May ayının ikisi idi. Saat 11-də mənzildən vaqona tərəf hərəkət edib bir məhəldə avtomobil dayanıb üç nəfər erməni yoldaşım İslam bəyə bir şey verdilər. Məlum oldu ki, həmən türk baydağından olan (La ilahə illəllah, Muhəmmədən rəsulləllah) sözləridir ki, Zaqatalada türk əsgərləri bunu bəhanə gətirib erməniləri qırmaq istəyirdilər. Felən bu baydağı bizə verdilər ki, aparıb orada əsgərlərə nişan verək. Əl-qərəz avto-

mobil hərəkət edib vağzala yetişib bilet alıb, əvvəlinci kinci yer olmadığı üçün üçüncüyə süvar olduz. Deyə bilərəm ki, əvvəlinci və ya ikinci klas imiş. Amma yoldaşım İslam bəy sərfə üçün üçüncü klasın biletinə alıbdır. Saat birdə vaqon hərəkət edib, bəzi məkanlarda [səh.44]. Bəzi məkanlarda bir az təvəqqüf edirdi, lazımlı əndazədə sürətlə yol getməyirdi. Bəzi təvəqqüf edən məkanlarda bir azca qıl və qal olurdu. Sonra qılı-qal rəf olub, vaqon hərəkət edirdi. Axırlarda məlum oldu ki, stansiyonda təvəqqüf olan zaman bəzi qitaüt-təriqlər istəyirmişlər ki, vaqonun içinə daxil olsunlar. Amma müstəhfizlər mane olurmuşlar. Gecə sovuşub, sabahı quruba iki saat qalmış Zikov adında bir məkana yetişdiz ki, bura Gürcüstan dəmir yolunun axırındır və Gürcüstan torpağı burada tamam olub. Sabahı Zaqatala torpağındakı bir əndazə Dağıstandan məhsubdur, daxil olacağız. Müəyyən mənzilə daxil olub, bu mənzildə bir nəfər şəxs mövcud idi. Mən əvvəlcə güman edirdim ki, rusdur. Sonra məlum oldu ki, Dağıstan əhlindən məhsub olub, özü də doktordur. Əvvəllər rus cəbhəsində olarmış, bir növlə xilas olub vətənə və millət üçün xidmət etməkdən ötrü bu tərəflərə gəlibdir. O da istəyir ki, Zaqatala tərəf getsin. Əlləzahir gözləməsi vardır. Bir gün bizdən sonra hərəkət edəcək. Mən mənzildə namaz işinə baxırdım. İslam bəy sabah üçün Cara dü-rüşgə (fayton) tutdu. Oralarda qayda budur ki, dü-rüşgənin qabağında oturmaqla dalda oturmağın qiymətində təfəvütü vardır. Dal tərəfin istirahəti və yerin gen olduğu üçün 1/3 süls qabaqdan qiyməti artıqdır. Mənə məsləhət etdikdə dal tərəfi ixtiyar edib, hər bir nəfərə 60 manat verdiz. Qabaqda oturanlar hərəsi 40 manat verdilər. Sübh saat 8-də hərəkət edib, gecədən 2 saat keçmiş, yəni saat 10-da Cara daxil olduz.

Qeyd: Mən özlüyümdə belə güman edirdim ki, Lənkəran və Badkubəyə fındıq, girdəkan (qoz) və şahbalıdı İrandan gətirirdilər və bu məhsulat təməmən İran malıdır. Amma Zaqatala mahalını görəndə məlum oldu ki, xeyr, belə deyilmiş. Bəlkə İrana da qoz, fındıq və şahbalıd Zaqataladan və Zakatal tərəfindən aparılmış.

Əvvəlcə varid olduğumuz məkan müsəlman ədliyyəsi idi və ədliyyənin də rəisi Bayram Niyazi adında bir möhtərəm zat idi. Həmin bu Bayram Niyazi idi ki Azərbaycan zamanında Zaqatala camaatı tərəfindən vəkil intixab olmuşdu. Gecəni burada keçirdib, sabahı İslam bəyin əmisi oğlu Mustafa bəy adında bir möhtərəm zatın otaqlarında mənzil elədik. Üç dəfə erməniləri ictimai məxsusə dəvət edib 2 ictimə Nikolay ədliyyəsinin otağında, bir ictimada erməni kilsəsində ittifaq düşdü. Hər üç cələsədə ermənilərə təminat verib, onları sakit etdik. **[səh.45]** Ermənilərin bir dilavər-zirək keşişləri var idi. Zənnimcə bu nadürrüst, haramzadəlikdə keşiş az olsun. Əlbəttə şəxs ki molla və millət nümayəndəsi oldu, lazımdır bu cür zəhmətkeş camaatın işinə mübaşir olan olsun. Bu qədər vardır ki, bu keşiş sabiqlərdə İslam camaatını artıq dərəcədə narahat edərmiş. Əlhasil gürcüləri və erməniləri rahat edib, müsəlman camaatını umuratinə təsfiyə etməyə başladız.

Qeyd: Azərbaycan parlamanında Bayram Niyazidən Zaqatala keşişinin əhvalını istifsar elədim. (xəbər aldım), Bu cür cavab verdi ki bu keşiş sizdən sonra artıq dərəcədə iğtişasa bais olurdu. İki ədəd cəli (saxta) kağız Nuri paşanın hökmü və möhrü ilə bərabər bu keşişin adına göndəriblər ki, Nuri paşa Şəkiddə bu keşişi görmək istəyir. Həmin bu keşiş kamali-təbəxxürlə Zaqataladan hərəkət edib, Şəkiyə gəlmək istəyirmiş. Şəhərdən kənar olub, Şəki yoluna daxil olanda, bir iddə Tala camaatın-

dan yolda hücum edib, keşişi edam eləyiblər. Zaqatalada, yəni Carda hal-hazırda hökumət edənlər iki nəfər idilər. Birisi Müslüm əfəndi nam, ikincisi Məmməd əfəndi idi. Bunlar hər ikisi üləma qabilindən olub, birisi Carlı, yəni Müslüm əfəndi Car əhli və Məmməd əfəndi Tala camatından idilər ki, bunlar hər ikisi şəhərə və təvabəə hökmran hesab olurdular. Deməli Müslüm əfəndi qubernator və Məmməd əfəndi onun nayibi hesab olurdu. Amma həqiqətdə Müslüm əfəndi müsəllim indəl-küll elmən və əmələn fazil və əfif bir şəxsə olub, başqa üləmalara nisbəti yox idi. Məmməd əfəndi nisbət Müslüm əfəndiyə elmən və əmələn bərabər deyildi. Camaat hərəsi öz adamlarını dost tutduğu üçün ortalıqda bir keşməkeş var idi. Bu inqilabı rəf etmək üçün Car və Talanın nümayəndələrini bir məxsus məhəllə cəm edib, bir müəyyən cələsə və söhbətdən sonra Şabanov adında bir oxumuş əkabir əlli yaşında insanı qubernator təyin edib, Müslüm əfəndini ona nayibi-əvvəl və Məmməd əfəndini nayibi-dövvüm qərar qoymaqla işlər bitib, xatimə tapdı.

Müsəlmanların ixtilafı və şəxsi hərəkəti

Zaqatalada imrari-gəyat edən ermənilər canlarından qorxub, kəndi mülk, əmlak və avadanlıqlarını artıq dərəcədə ucuz qiymətə müsəlmanlara gizli surətdə satıb, bir növ özlərin qurtarmaq fikrində idilər. Əlbəttə bu surətdə bəzi tamahkar insanlar ermənilərin mallarını yüzə bir qiymətə alıb, özlərinə mal edirdilər. Bu səbəbə başqaları xəbərdar olub, şəhərdə qalan erməniləri qətl etmək fikrində olub, onların mallarını mütəsərrif olmaq xəyalında idilər. Az qalmışdı ki, şəhərdə hərc-mərc düşsün. Ona binaən İslam bəy sair şəhər əyan və əşrafının vəsi-təsilə bir böyük ictimai dəvət olunub və yığıncağın məhəlli şə-

hərin məktəbi-ibtidai-ali [səh.46] sinin yanında bir böyük həm-
var çəməngahda qərar qoyuldu. Sabah xalq ümumən Car əhli
və Tala camaatı təqribən 5 min camaat bu çəməngahın ətrafına
yığışib, meydanın ortasında bir böyük minbər qoyub, hər kəs
istəyirdisə, mizin üstünə çıxıb, danışdılar. Hər şəxsın başın-
dan bir səs gəlirdi ki, özünə mənəfəti var idi. Nəhayət mən də
birinci dəfə belə nitq elədim: camaat, ermənilərin mülklərini
aşkar ya inki gizli satın almayın! Qoyun ermənilər hər tərəfə
gedirlər, getsinlər. Qalanları ilə də pis rəftar eləməyin! Hər bir
surətdə əgər yaxşı dolansanız, islamiyyət aləminə xidmət etmi-
siz. Ermənilərin mülklərini hər kəs bundan sonra aşkara ya xə-
fiyyə surətində əgər olsa, qəti surətdə alınan mülk beytülmal
hesab olub, aidatı İslam məktəblərinə aid olsun. Hər əcnəbi
mühacirət etsə, mümaniət göstərməyib, camaat onları rahat
istədikləri məkanacan əmn etsinlər. Onlardan qalan əsasülbeyt
(ev əşyaları) İslam məktəblərinə mütəəlliq olub, cammat vəkil-
ləri və əminlərinin təsvibilə təsərrüf olsun. Əksər əyan və əşrə-
fə bu sözlər xoş gəlib, camaat əksəriyyət üzrə qəbul edilərsə,
amma bəzi oğru və dələduz adamlara faydası olmadığı üçün
xoşayənd olmadı. Nəhayət hamı mənim bu sözlərimi təsdiq
edib, yuxarıda göstərilən qərarlarıma tamamı ilə razı oldular.
Məndən sonra dübarə İslam bəy və başqaları nitq edib, mənim
söylədiyim sözləri təsdiq və təyid etdilər. Bu vaxtlarda camaata
xəbər gətirdilər ki, bazarda bir nəfər Tala əhlindən qabaqkı zikr
etdiyim doktoru rus libasında görüb, biçarə doktoru xristian
zənn edib, libas və sərvətinə malik olmaq üçün doktorun başın-
dan bir qılınc vurub. Doktor ləzgi dilində qışqırıbdır ki, mən
müsəlmanam. Başqa camaat ki doktoru tanıyırmışlar, doktorun
imdadına yetişib, canini tövqif və biçarə doktoru mərizxanəyə
(xəstəxanaya) aparıb, müalicəyə məşğul olurlar. Bu söz camaat

yığıncağına böyük inqilab saldı. Dübarə mən yenə də miz üstə çıxıb, camaata mənalı ağır sözlər söyləyib, böyük iradlar elədim: Əgər sizlər vaqei İslamiyyət üzrə söz danışır və əməl edirsiniz, lazımdır dərhal o canını həqqşəri təriqi ilə mücazət edəsiniz. Mənim bu sözlərim yenə də bəzilərinə xoş gəldisə də, amma o başlara xoş gəlmədi. Çünki onlar bu cür inqilabdan mənfəət aparmaq istəyirdilər. Əşrardan Şah Səlim adında bir şəxs durub, mənim qiyabımda söyləmişdi ki, bu şəxs şiadır, nə üçün içimizə gəlib, bu cür sözlər danışır? Bizə söyləyir siz müsəlmanlıq tərqisindən uzadsınız. Bu cür adamı lap qovub Zaqataladan çıxarmaq lazımdır. Tala əhlindən bir nəfər böyük alicənab adamlardan Şah Səlimə cavab verir. Əvvəla bu şəxs buraya bir heyəti ictimaiyyətə göndərüb və gürcülər tərəfindən, müsəlmanlar tərəfindən olan kimi etimadnaməsi vardır. Bu şəxs buraya bizim işlərin islahı üçün gəlibdir. **[səh.47]** ikincisi, sən əgər ona sui-ədab edərsən Müslüm əfəndi camaatı tərəfindən ona tamam-kamal himayə edər və Talanın da əyan və əşraflarının çoxu ona kömək edəcəkdir. Bunlardan başqa Qəbulovların tamamilə qonağıdır. Əlavə özü də bir mədəni və insaniyyətli üləmalardandır ki, hər bir surətdə onun hörmətini rəyət etmək bizlərə vacibdir. Sənin kimi şəxslər çox lazımdır ona bacardıqca itaət edib əmrini qəbul edəsən. Əzizim Şah Səlim, bunlar hamısı heç. Bu şəxs ki deyibdir. Sizlərə İslam yoxdur, aya bu sözü yalan söyləyibdir? Xeyr, doğrudur. Çünki bizlərdə ümumən İslam yoxdur, bircə quru sözdür, vəssalam. Bu sözləri Şah Səlimə söyləyib onu sakit edibdir. Carın işi bu cür sərəncam olub, iki dəfə ermənilərin məxsusi ictimaiyyətinə varid, onları da asudə və növü xatircəm elədik. Ermənilərin birinci və ikinci Mirovoy süd divanxanasında, üçüncü ictimai öz məxsusi kilsələrində oldu. Hər surətlə olursun camaat və xaricilərin

ortasında bir surəti zahirdə iltiyam hasil oldu. Bəli əsil bu iğtişəşə səbəb türk qoşunları idi ki, Rusiya inqilabında əsarətdən qurtulub din və məzhəb cəhətinə Zaqatalada müvəqqəti sakin olmuşdular. Birisi də oğru, əyri və nadürüst insanların hərəkətindən naşi idi ki, hər anda vaxtdan istifadə edib, çalğun salmaq xəyalında idilər. Birisi də erməni keşişinin haramzadəliyindən naşi idi ki, qilü-qalçı, həngəmətələb adam idi ki, axırda öz xəyalatının nəticəsinə giriftar olub, necə ki, qabaqda zikr oldu, inidamə təsadüf etdi. Camaatın əhvalatı müxtəsər vəchlə, o cür ki, yazılıbdır ixtitamə yetişdi. İslam bəy məni Carda oyub, Qaxa getdi ki, oranın işlərinə də sərəncam versin. Qax Zaqatalanın bir mahalındandır ki, orada bir naçalnikdən aşağı, pristavdan yuxarı mənəbdə adam hökumət edirdi. Bu Qax İslam bəy və bütün Qabulovların əsl vətənidir. İslam bəy gedən gecəsindən şəhərin ibtidai-ali məktəbinə oğru girib, məktəbin ləvazimatından oğurlamışdılar. Bu mətləbdən müstəhzər olandan sonra, bir məktub yazıb, dəvətnamə surətində şəhərin əyan və əşrafların cəm elədim. Min cümlə Müslüm əfəndi və Məmməd əfəndi təşrifləri var idi. Bir İslamiyyət, din və şərəfətə aid nitq edib, hamı camaatı razı elədim ki, əlbəttə lazımdır bu oğurlanan əşyalar camaatın ümumisinə məxsusdur, qətiyyəən gərək tapılsın və bu xidmətə Şamil bəy Müslüm əfəndinin bacısı oğlu təyin oldu. Şamil bəy bir bacarıqlı, otuz yaşında cavan idi ki, şəhərin qalabəyliliyi ona mühəvvəl olmuşdu. Bu cavan bir gün məndən möhlət istəyib, ikinci gün yenə də yığıncaq olub, əşyaları təhvil verdi. Məktəb ləvazimatı bütünlüklə müdir və müəllim təyin olunanacan Müslüm əfəndi ilə Məmməd əfəndinin öhdəsinə həvalə olub. İcmalən məlum oldu ki, bu oğurluq bir nəfər başqa əfəndinin təhriki ilə ittifaq düşübdür. Mübaşir əfəndi olduğu üçün camaatın bu işi artıq dərəcədə təqib etməyə

meylləri olmadı. Mən də mollalıq münasibətilə məsələdən icmaz elədim (göz yumdum) **[səh.48]**. Bu məsələ həll olandan sonra, mülahizə elədim ki, İslam bəy Qaxa məni aparmadığından nə mülahizəsi var idisə, amma mənim kəndi təklifim və vəzifəm qəti surətdə Qaxa gedib, orada hər bir işdə iştirak etməkdir. Çünki raportların hamısına qol qoyub, imza etmək mənim ümdə təkliflərimdəndir. Ona binaən bir düşərgə tutub, bəzi tacirlərin məiyyətində bir gecə Qaxın bir ağac yarımılığına Hacı Abdulla əfəndiyə qonaq olub, günorta vaxtında Qax qəsəbəsinə varid, İslam bəyin evinə gedib, orada mənzil elədim. Üç və hökumət idarəsində ictimə olub, nəhayət Zaman bəyi müvəqqəti surətdə məzul edib, başqasını onun yerinə təyin elədik. Zaman bəy Qabulovların xanədanına (sülaləsinə) mənsub bir nəfər anlayan, xoş əxlaq, şərəfətmənd bəylərdəndir ki, artıq dərəcədə işləyən və bacarıqlı insanlardan məhsudur. Qaxın oğru bəyləri Zaman bəyin vücudu ilə oğurluqdan istifadə edə bilmədiyi üçün və hamı oğru qaçaqlardan cilovgirlik elədiyinə görə bu cür adamlar onunla zidd olub, bizim vücudumuzdan fürsət arayıb, biz də əksəriyyətin rəyini mülahizə etmək üçün müvəqqəti olaraq Zaman bəyi xidmətindən məzul, başqasını onun yerinə mənsub edib, Zaman bəyin şəninə riayət elədik. Qax Zaqa-talanın ən mühüm mərkəzlərindəndir. Qaxın ətrafında düyü əmələ gəlir və ən ümdə findıq, şabalıd, qoz (girdəkan), zoğal hasil olan məkanlardandır. Armud, alma bu yerlərdə çox olur. Qaxda olan zaman molla Qasım əfəndinin məscidində onunla müləqatımız olub. Bir il bundan əvvəl Badkubədə heyəti vükəlayi-millətdəki məmləkəti idarə etmə xüsusunda dəvət olunmuşdu, həmin bu molla Qasım əfəndi cənabları ilə dostluğumuz var idi. Bir gün molla Qasım əfəndi mənim üçün bir neçə dənə böyük qırmızı, ətirli, şirin alma gətirdi. Dedi ki, bu

saat ağacdən dəriblər. May ayını 12-si idi ki, baharın axırına 19 gün qalmışdı. Mən təəccüb eləyib, soruşdum ki, bu cür təzə alma haradan gəlir. Molla Qasım əfəndi cavab verdi ki, burada rəsmidir, yaxşı almaları dərəndə buranın ət palçığı ilə onu tamamilə bürüyüb gün qabağında qoyandan sonra, onu bir quyuya cəm edib üstünü örtəriz, vaxtlarında götürüb istemal (istifadə) edəriz. Mən bu almanı bazardan almışam. Əlbəttə Qafqazın bu cür məkanları çoxdur. Allah taala öz hökumətimizə qüvvət versin, vəssalam. İslam bəy əslən buralıdır. Bu münasibətlə 5 gün burada dayandız. İslam bəyin burada bir nəfər qardaşı vardır, adı Hacı Mahmuddur, çox dindar və əhli-mərifət adamlarındandır. Sonra buranın raportlarını imza edib, camaatın tövsiyə-naməsinə alıb, dübarə Cara tərəf hərəkət elədik. Carda yenə də ermənilər kilsəsinə İslam bəy ilə bərabər gedib, bütün Zaqatalanın ermənilərini cəm və onların asayişini düzəltib, Tiflisə müraciət etməyə hazırlaşdız. **[səh.49]**. Bu zamanlarda xəbər yetişdi ki, türkdən gər əsgər və Nürü paşanın gürcü hökumətini araları bərk pozğunlaşıb, hətta Seymə böyük danışıqlara bais olub və hər tərəfdə gürcülər müsəlmanları görürlərsə, dərhal həbsə alırlar. Bu xəbərlər məni bərk vəhşətə salıb Siqnaqzeno tərəfindən Tiflisə getməyə özüm üçün məsləhət bilməyib, İslam bəydən ayrılmaq məcburiyyətində oldum. İslam bəyə izhar elədim. Sənin libasın təməmən xristiyan libası və özün də rus dilini məndən yaxşı danışırısan, ona binaən sən gedə bilərsən. Amma məni gürcülər bu halda görsələr, dərhal tutub, həbsə alarlar. Buna binaən İslam bəy razı olub, mən Şəkiyə getməyə hazırlaşdım. İslam bəy dürüşgəyə minib, məndən xudafizləşdi və Tiflisə tərəfinə yollandı. İslam bəy hərəkət edəndən sonra, mən daha Carda tək surətində qalmaq məsləhət görməyib, Şəkiyə tərəf hərəkət etməyi özümə vəzifə bildim. Bu surətdə

məlum oldu ki, iki nəfər Car əhlindən, Car camaatı tərəfindən Şəkiyə nümayəndə gedirdilər. Bunun üçün ki, gürcülər bir növü türklərlə ədəm müvafiqət göstərib, müsəlmanların əleyhinə hərəkət edirlər. Pəs lazımdır ki, Car və Zaqatal camaatı arasında bir növü ittihad və yeganəlik əmələ gəlsin ki, məqamlarında bir-birinə kömək və imdad edə bilsinlər. Bu iki adamın birisi Nurəddin əfəndi və ikincisinin adı Hacı Abutalıb idi. Mən bu iki şəxsin məiyyətinə dürüşgəyə minib, Şəkiyə varid olduz. Yoldaşlarım öz qonaqları mənzilinə gedib, mənim tanışım olmadığı üçün bir mehmanxanaya varid oldum. Bir saat olmazdı ki, gördüm mənim dalımca dürüşgə göndəriblər ki, Hacı axund zəhmət çəkib, buraya gəlsin. Mən əvvəlcə ləvazimatımı mehmanxanada qoyub, özüm tək bu məclisə varid oldum. Bu məclisdə tərhim qoyulub, Cüz və Quran oxuyurdular. Mən əvvəlcə belə xəyal elədim ki, məni bu məclisə dəvət edib, mehmanxanada qalmağıma razı olmayan Əbdüləli bəy Şirəli bəy oğlu Əmircanovdur. Amma sonralar bəzi halət və keyfiyyətlərdən məlum oldu ki, mənim mehmanxanada qalmağıma razı olmayan Ağa Mirzə Fərəculla idi. Bu şəxs əslən Xoy əhlindən olub, Şəki şəhərində sakin və Şəkinin şiə mollalarının ən nüfuzlu və mötəbərlərindəndir. Bu şəxs o qədər insan və əhlikamal və islahlıdır ki, şiə və sünnilərin aralarında belə məhəbbət və məvəddət və ittihad tövlid edibdir ki, hər iki camaatdan bir nəfər fəvət (vəfat) edəndə, müttəhidən sünni və şiə üləma və camaatı cəm olub, Şəkinin rəsmilə vəfat edən sünnisə, sünni üləması imamət edib, şiə üləmaları müttəhidən sair sünni və şiə camaatı ilə meyit namazını əmələ gətirirdilər. Və biləks (əksinə) şiələrdən vəfat edirsə, şiə üləmaları, Ağa Mirzə Fərəculla ağa imamət edib, sair sünni üləmaları camaatla bərabər iqtida edib, müttəhidən namazı əmələ gətirirlər.

Qeyd: Mən Şəkidə olan zaman məşhur milyoner Əliyevin validəsi vəfat etmişdi. Sünnilərin hamı məşhur üləma və əyanları cəm olub, Ağa Mirzə Fərəcullanın imaməti izrə namazimeyit əmələ və zimmən bütün sünni üləmalarına binnisbə pul verildi. Budur Ağa Mirzə Fərəcullanın bəyənilmiş və gözəl işlərindən. Ağa Mirzə **[səh.50]** nin dini, siyasi işlərindən də birisi budur ki, şiə məscidi Şəkidə bir dənədir. Camaatın rəisləri ilə bir növ rəftar və onlara bir tövr tərtib veribdir ki, Şəkidə məsciddə rövzəxan olmaz. Bu növ ilə ki, əyyami-məhərrəmdə gecə hər kəs öz şamını sərf edib, şiə məhəlləsində bir imamzadə vardır, onun ətrafına cəm olub, orada mərsiyə oxuyardılar. Sonra mükəmmələn camaat yığışıb sinə vuran halda məscidə gəlib və məsciddə yenə də mərsiyə oxunar. Sonra bir vaiz minbərə çıxıb, ayat, ehkamdan şərh və bəyan və həqiqi surətdə bir fikri-müsi-bət edib, camaat ağlayıb ağlayıb və ya təğyiri-halət edib, dua oxunub, hər kəs öz mənzilinə gedər.

Ağa Mirzə Fərəcullanın İqtisadi Surətdə fəqirlərin Əhvalını Riayət Etmək Təriqi

Buğda hasil olan vaxtlarda müəyyən və mədud tacirlərdən binnisbə pul cəm edib, 2 yüz xarvardan artıq buğda alıb, bir tacirin anbarına cəm edərlər. Məqami-ehtiyacda varlı adamlara mənfəət bazar ilə satıb və bəzi adamlara mayabaşı satıb və bəzilərə rüb qiymət ya süls qiymət və ya nisf qiymət və bəzilərə pulsuz verirlər. Nəhayət satılan pulları cəm edib yenə də sahiblərinə verirlər. Budur Mirzə Fərəcullanın hərəkət və səkənatı. Mirzə Fərəcullanın səadətindən ən mühümü budur ki, tamahkar və paxıl deyil və daha böyük səadəti budur ki, Şəkidə başqa tayfalı, nüfuzlu molla yoxdur ki, Ağa Mirzə Fərəcullanın dolanacağı, vəssalam.

Tərhim qoyulub si parəsi oxunan şəxs nə səbəbə vəfat etmiş?

Şirvanın Mədrəsə adında olan kəndi hamısı erməni olub və müddətlərdən bəri, necə ki, məlumdur müsəlmanları hər yerdə qırmağa tədbirlər ittihad edirdilər. Badkubə hadisəsindən sonra erməni əsgərləri vəsail tərtibat düürüst edib və Mədrəsə ermənilərini hazırlayıb Şirvanı (Şamaxını) dağıtmağa əsbab fərahim edib, vaxtsiz Şirvan camaatına atəş açırılar. Müsəlman camaatı hər yerdə ki, sahibi-qeyrət və hakimiiyyət varsa, Şirvan camaatına köməyə getmək istəyir. Şəkiddə Azaq bəy adında bir nəfər ki camaat içində məsmu ölkəmlə (sözünə) qulaq asan və sahibi nüfuz idi, qeyrət göstərib, 200 atlı Şəki camaatından yı-ğıb, Şirvan əhlinin köməyinə gedirlər. Müsəlmanlar başı pozuq və qeyri-müntəzəm olduqları üçün məğlubiyyət surətinə dü-şürlər.

Qeyd: Azaq bəydən və Ağdaşda Şirvanın milyonər tacir-lərindən özüm aldığım məlumata görə İsmayıl xan Ziyadxanox Gəncə atlıları ilə Şirvan harayına getmişdi. Şirvanda həm süst kömək göstərib və qaçanda xalqın, ələlxüsus mənzil etdiyi evin on min manatlıq xalılarını qarət edib qayıdır. Camaat çarətə məşğul olub və ermənilər vaxtdan istifadə edib, camaatı **[səh. 51]** qətli-am ediblər. Bundan başqa özüm həmin tacirin ağzın-dan eşitdim ki, Qafqaz müftisi ermənilərin hücumundan qabaq 55 manat təşkilat adına alıb, dəf ül-vəqt edib, ta inki ermənilər Şirvanı qarət və qətli-am ediblər. Əlhasil, İsmayıl xan Ziyadxanov qaçıb, sairilər ona təbəiiyyət edib. Şəkililər müraciətdə erməni iddələrinin birinə təsadüf edib, atışmadan sonra iki nəfər Şəki əhlindən şəhid olubdur. Buna binaən Azaq bəy şəkililərlə Şəkiyə müraciət və ölü sahibi öz evində tərhim qoymuşdu. Əl-

qərəz, tərhim məclisinə varid olub, Ağa Mirzə Fərəculla ilə mulaqat, məclis münqəzi olanda mən Ağa Mirzə Fərəcullanın məyyəti və dəlaləti ilə bir nəfər Şəki tacirinin evinə varid olub, gecə vaxtı həmin iki nəfər ki mənimlə Zaqatal, Cardan gəlmişdilər-Nurəddin əfəndi ilə Hacı Abutalıb mənə bərabər bu ev sahibinə qonaq oldular. Nurəddin əfəndi, Hacı Abutalıb əhli-sünnət və camaatdan olduqları üçün belə xəyal edirdim ki, mizban, ev sahibi də əhli-sünnət camaatdandır. Şam namazı vaxtı ədayi-fərizə üçün hər kəs durub namazını əda edəndə, ev sahibi şiə təriqi ilə namazı əda elədi. Bu surətdə yəqin elədim ki, mənzilimiz bir nəfər şiə məzhəbin evidir. Əlhasil, bu ev sahibi bir məşhur qonaq saxlayan adamlardandır. Bu ev sahibinin fəmiliası Hüseynovdur. Bunlar Şəkinin ikinci nömrə tacirlərindən hesab olunurlarsa, lakin ən birinci insanlarından və mehmannəvaz adamlardırlar. İndi idarənin böyüyü Hacı İsmayıldır. Hacı İsmayıl 67 yaşında bir adamdır. Xalq və dindar süfrəsi hər bir adam üçün açıq, üzü gülüş bir vücuddur. Bu Hacı İsmayılın böyük qardaşı xüsusunda bir məşhur danışiq vardır ki, bir dəfə bir nəfər möhtərəm qonaq bunlara varid olurlar. Təsadüfən bir oğlu naxoş (xəstə) imiş. Qonaq evdə olan zaman oğlu vəfat edir. Bu heyndə Hüseynov tapançanı çəkib, əhl və əyalına xəbər verib, qadağan edir ki, madam ki, qonaq evdədir, səs çıxarmasınlar və qonaq evdə adam vəfat etməsini bilməyib, pərişan olmasın. Belə də onlar ayrı qapıdan cənazəni çıxarıb, qonaq vilayətinə övdət edib, orada mətləbdən ittila tapır. Budur Hüseynovların qonaqpərəstlikləri ki, Şəki kimi böyük şəhərdə hər kəs bunlara varid olalar. Azaq bəy Şəkiyə varid olan gündən üç gün sonra şəhərin yuxarı tərəfində hökumət dairəsində böyük ictimə olub, təxminən yeddi min nəfər adam ictimə etmişdilər. Əvvəlcə Azaq bəy, ikinci Ağa Mirzə Fərəculla, üçüncü Hacı

Mirzə Səlim, dördüncü Nurəddin əfəndi camaatın halı və zamanənin müqtədasına dair ki indi nə etmək lazımdır nitq olunub, camaat dağıldı. Nurəddin əfəndi ilə Abutalıb öz məqsədləri xüsusunda [səh.52] danışmış edib, dörd gündən sonra Cara müraciət elədilər. Mən də öz ləvazimatımı mehmanxanadan götürüb, şiə məscidinin hücrələrində iki gecə qaldım. Sonra Hacı İsmayıl və Ağa Mirzə Fərəculla məni Hacı İsmayıl dövlətsərasına aparıb, orada gecə və gündüz əmrari-həyat edib, asudəliklə yaşayırdım. Mətləb burada qalsın. Yoldaşım İslam bəyin əhvalatından zikr etmək istəyirəm. Mən Şəkidə təvaqüf edən zaman Cara kağız yazıb, İslam bəyə göndərib, ondan xahiş etmişdim ki, Tiflisə gedəndə mənim üçün pul göndərsin. Tiflisdə yoldaşlardan mənim gündəlik zəhmət haqqımı alıb, mənim üçün göndərsin. Ta inki Şəki yolu Ucara açılanda mən də hərəkət edib, Tiflisə gedəm. On gündən sonra İslam bəydən cavab aldım ki: mən Zinov stansiyasına varid, oradan vaqona minib, üç stansiya hərəkət etmişdiz, üç nəfər gürcü hökumətinin ajanı (polisi) məni tövqif edib, məhəlli hökumət idarəsinə apardılar. Məndən başqa iki nəfər oranın müsəlman rəislərindən mənə bərabər var idilər. O məhəllin naçalnikı mənə xitabən deyir ki, siz müsəlman tərəfindən Seymdə vəkillərsiniz. Bu ətrafda gürcüləri soyub qarət ediblər. Qəti surətdə lazımdır mənə bərabər qarət olan yerlərə hazır olub. Axırüləmr cavab-dəhəndə olasan. Hər cür isə dörd nəfər dürüşgəyə süvar olub, cəngəl və dərənin bir tərəfinə hərəkət elədiz. Birdən nagəhani olaraq 4 nəfər süvari zahir olub, dürüşgəni dayanmağa məcbur edib, sonra bir ayrı dərəyə aparıb, bütün paltar, saatlarımızı və pullarımızı alıb, var yüklərimizi qarət edib, hər kəsə bir dənə köynək və tuman verdilər. Bizə söylədilər ki, sabahadək buradan hərəkət etməyəsınız. Sabah gəlib sizi başqa yerə aparaca-

ğız. Nədənsə gecə olduğundan və qorxudan hərəkət mümkün olmayıb, gecənin ayaz soyuğu bizim üryan bədənimizə dəyib, sübh vaxtı hamımız qulunc dərdinə mübtəla olduq. Faytonçu qorxusundan daçmaq istədisə, bizlər onu məcbur elədik ki, mü-raciə elədi. Həmin hərəkət etdiyimiz stansiyada dübarə vəqona minib, naçalnikdən müstəhzanə xudafiz edib. İndi bir həftədir Carda zatül-cənab (sətəlcəm) və qulunca mübtəla və kəndimə müalicə edirəm. Xoşa sənin səadət və ağılına ki, bu xüsusda mənle yoldaşlıq etməyib, bu naghəhəni bələdan xilas oldun. Bütün raportları Tiflisə göndərmişəm. Sənin xüsusunda tamam-kamal məlumat vermişəm. Para gələrsə, sizə təqdim edərdəm, vəssalam. Bəzi məclisdə söhbət elmi olub, axırül-əmr söz siya-sət məqamına çəkib, söhbət olurdu. Şəkiddə əhli-sünnət və camaatın böyük nüfuzlu üləmaları əfəndilərindən Nurməhəmməd əfəndi cənablarıdır. **[səh.53]** Bu şəxs Şəkinin mübərriz əfəndilərindən məhsus olmaqla bərabər, süst və tənbel, maarifə laqeydanə baxıb, fəaliyyət etməyirdi. Bununla belə məzhəbi ənənələrdə nəhayət dərəcədə mütəəccib olub, hər bir başqa adamların əfəl və əqvalından bir ünvan və təstəviz hasil edib, nifaqə çalışır idi. Əlqərəz, müsəvat fırqəsini tənqid etməklə bərabər, xalqa belə bəyanat verirdilər ki, müsəvatçılar bütün şiə olub, onlarda sünni məzhəb yoxdur. Habelə sair şəxslər ki, əslən və bizzat Rusiyada müsəlmanlıq fırqəsinə mənsubdurlar. Bu cür təbliğat eləyib, camaatı cüşiş və həyəcana gətirirdilər. Dəfələrlə məclislərdə söhbətlər olub, hamıya cavab verib başa salmışam ki, Müsəvat fırqəsində türkçilik və mədəniyyətə yaxın olmaqdan başqa bir ünvan yoxdur. Müsəvatın məramı demokrat üsulu ilə olub, dinə və məzhəbə aid pərcib və ədəmi tərəcibində bir söz yoxdur. Nə ayət beyni boş adamların sözləri bu olubdur ki: 9 türklərin gəlib isbatı-vücut etmələrlə Müsəvat

firqəsi üçün nə lüzum vardır? Şəkidə Əbdüləli bəy Əmircanovun atasını mülaqat etməyə gedib, yarım saat söhbətdən sonra öz mənzilimə müraciət edib. Şirəli bəy bir quru təklif eləmədi ki, Hacı axund nahara burada qalsın. Halbuki mən əslən belə güman edirdim ki, qəti surətdə Şəkidə Əbdüləli bəy ya onun atası məni başqa məhəldə qoymayıb, öz evlərinə aparacaqdır. Əksinə, kamali-etinasızlıq bunlardan biruz zühura gəldi. Hal o ki, Əmircanovlar səxavət və insaniyyət və qonaqçılıqla məruf və məşhurdurlar. Əsla bu cür işlərdə mənim vaxtım yoxdur. Və illa sair əyan və əşrəf sahibi-kəramət və şərəfdirlər. Şəkidə bir nəfər Şirəli adında şəxs vardır ki, Şirəli bəy itlaq olunur. Bu şəxs bir nəfər əhli Lənkəran əhlindəndir. Lənkəranın Sirabil ətrafından ya inki Sirabilin özündən. Mərhum Hacı Əhməd və onun oğlu Hacı Kərim ilə əmioğludurlar. Bu Şirəli bəy Yüzbaşiyev Sirabilli Hacı Kərəmin qızını öz oğlu üçün alıbdır. Şirəli bəy əslən və zətən insan və nəcir və xoş xülq adam olub, mehmannəvaz və qonaqpərust və dindar şəxs olduğu üçün və bu tərəfdən mən özüm üləma qəbilindən və Lənkəran nümayəndəsi məhsus olduğum münasibətilə nəhayət dərəcədə mənə mehribanlıq edirdi. Neçə dəfə Hacı İsmayıldan izn alıb, məni öz evində qonaq saxlayıbdır. Və artıq dərəcədə ehtiram ediblər. Hacı Kərimin səbiyəsi Şirəli bəy Yüzbaşovun gəlini dəfələrlə evlərində qüli-qal edibdir ki, mənim həmvətənim bir möhtərəm alicənab üləmayi-Lənkərandan ki, özü də bir ali məqam sahibi, millət nümayəndəsi nə üçün başqa yerlərdə mənzil etsin? Buna binaən əksər vaxtlar Şirəli bəy Yüzbaşov özü gəlib Hacı İsmayıldan mənim iznimi alıb, nahara öz mənzilinə aparırdı. Sağ olsun, vətənpərust və qəyur insanlar sağ olsun, bu cür qeyrətmənd həmvilayətli. Bu müsafirətimdə 21 gün Şəkidə qaldım. **[səh. 54]** Şəkidən Tiflisə müraciət etmək lazım idi ki, əvvəlcə

Ucar stansiyasına gəlib, sonra Gəncəyə, sonra Tiflisə getmək olardı. Şəkidən Ucara gəlmək üçün yollar qorxulu və soyğunçuluq olduğu üçün nə fayton tapılırdı və nə müsafir mövcud idi. Mən gecə-gündüz iztirab və təşvişdə idim ki, nə tövrlə Tiflisə müraciət etmək mümkün və müyəssərdir. Daimi olaraq əyan və əşrafi-vilayət, ələlxüsus Ağa Mirzə Fərəculla ağa ilə hərəkət və müsafirətim xüsusunda söhbət edib, sərəncam istərdim. Ta inki xəbər gəldi ki, yollar bin nöx əmin və amandır. Bu heyndə Şəkinin camaatından bir iddə və onların başçıları Mirzə Məhəmməd bəy Qasimov idi. Tiflisə getmək istəyirdilər. Mirzə Məhəmməd Qasimov Ərəş mahalında keçmiş zamanlarda pristav olub, xoş ətvər yaxşı dolandığı üçün bir əndazə öz dostlarına və özünə etimad edib, Ucara gəlmək qəsdində oldu. Mirzə Məhəmməd Qasimov (kooperativ) camaat və qənaət dükanında böyük üzvlərdən mənsub olduğu üçün 250 manat Nikolay pulu camaatın qənaət dükanından camaat ona itminan ilə verdilər ki, Tiflisdə camaat üçün siyahı mövcubincə ləvazimat alıb Şəkiyə göndərsin ya gətirsin.

Qeyd: Mirzə Məhəmməd Qasimov daha Şəkiyə müraciət etməyib. Bu qədər vardır ki, Məhəmməd Yusif Cəfərov Tiflisdə Azərbaycan tərəfindən səfir olan zaman Mirzə Məhəmməd Qasimovdan Şəki camaatı hesab istəyib və şikayət ediblər. Buna binaən Mirzə Məhəmməd Qasimov Tiflisdə tövqif və məhbus idi. Altı fayton rəcəb ül-mərcəb ayının 18-də hərəkət elədilər. Ağa Mirzə Fərəculla və sair ətrafdan nəhayət dərəcədə məni Mirzə Məhəmməd bəy Qasimova tapşırıb, sair məni tanıyan əhli-sünnət və camaatdan hər kəs Qasimova mənim xüsumda məvacihətən hesabı olaraq ehtiram tövsiyəsini elədilər. Qasimov cavab verdi: Mənim əfəndilər və axundlardan acığım gəlib. Zətən onları sevməyirəmsə, lakin bu Hacı axundu mən

sima və ətvarının məqsədi ilə bərabər gözəl olduğu üçün bu şəxsi-alicənabı ən səmim-qəlbdən sevib, xidmət edəcəyəm. Əvvəl sübh Şəkidən hərəkət faytonları sürücülər sürməyə başladılar. Hər yerdə və hər kənddə bizə xəbər verdilər ki, Ərəş mahalının yaxınlığında böyük körpünün yanında ki bir darısqal yoldur, oralar qorxulu və adamları soyurlar. Bəlkə gah vaxtlar öldürürlər. Buna binaən Xanabad adlı kənddə bir az təvəqqüf edib, Mirzə Məhəmməd Qasimov Xanabadın kəndxudasından adam istəyib və bir əndazə kəndxudanı məzəmmət elədi ki, sənin vücudunla nə üçün gərək bu yol itminan olmasın. Kəndxuda öz bacısı oğlunu 9 nəfər zərbədəst adamla bizə qoşub və əmr verdi ki, hər gah sizin yolu kəsib, camaatı soymaq istəsələr, əlimə bərk müqavimət eləyib, bu surətdə tufəng atanda adam qorxutmaq üçün atamayasız, bəlkə şəxs yolkəsənlərə atıb, vurub öldürəsiniz. Bu qədər bilin ki, əvvəl **[səh.55]** tufəng atılıb, tufəng səsi gəlsə, mən özüm əlli atlı ilə sizin yanınızda hazır olacağam. Əbədən qorxmayasız, vəssalam. Allah amanında piyadalar bizdən qabaq yola düşüb, bir əndazə Xanabada istirahət, yəni çay içməyə on beş dəqiqə dayanıb, sonra hərəkətə başladız (Xanabad ilə qorxulu körpünün arası təqribən ağac yarımından azdır). Piyadalara yetişib, özümüz dürüşgədən enib, bunları dürüşgəyə mindirib, dürüşgələr yavaş-yavaş hərəkət etməyə başladılar. Piyadalar bir əndazə istirahətdən sonra dürüşgədən enib, bizlər dürüşgəyə minib hərəkət elədik. Qorxulu məkana yarım ağac qalmışdı. Gördüz ki, dağın başından qoyun kimi bir sürü hərəkət edir. Məlum oldu ki, bunlar adam soyanlardır ki, bizim faytonları görüb, bizləri soymaq üçün gəlib dağın aşağısında körpünü və başqa möhkəm məhəlləri tutub, bizim üçün hərəkət etmək yollarını bağlamaq istəyirmişlər. Əvvəla faytonlar ümüttəhidən tünd hərəkət eləyib, bir yerdə müavinət üçün

gələn piyadaları endirib, piyadalar dərhal tünd hərəkət elədilər. Oğrular da bunları görəndə, sürətlə hərəkət etməyə başladılar. Bizlər də faytondan aşağı enib, qabağa düşüb, bir tərəfinə çıxdıq. Ələlxüsus mən hamından qabağa düşdüm. Bizim piyadalar bir neçə yaxşı mərkəzləri tutub, səngər elədilər. Quldurlar da gəlib aşağıda səngər elədilər. Bu vaxt bizim piyadalarla quldurlar bir-birlərini tanıdıqları üçün başladılar uzaqdan söhbət etməyə. Quldurlar başladılar bizim piyadaları məzəmmət etməyə ki, siz nə üçün gəldiz və nə səbəbə qoymayırsız ki, bizlər mənfəətbərdar olaq. Bizim piyadalar da onlara gözlə, ədəbli cavablar verdilər. Bu vaxt mən lap aşağı düşüb, başladım onlara nəsihət verməyə ki, əzizlərim, sizlər nə üçün bu cür qəbahətlər yapırırsız? Mən bir yarımdayr çöllərə düşüb, siz camaat üçün asudəlik istəyib, sizlərin mənfəətinə gecə-gündüz əlləşirəm. Tiflisdən gəlib Zaqatal və Şəki (Nuxa) də olan nümalayimatlari toplayıb, Tiflisdəki heyəti ictimaiyyə üçün məlumat aparıram. Aya sizlərdən nə məlumat aparım? İndi mən hazıram hər kəs mənə soymaq istəyir gəlsin. Mən söz verirəm heç bir söz deməyim. Amma vaxtında sizlər üçün bu cür pis hərəkətlər artıq mərtəbədə sizlərə ağır oturacaqdır. Təqsir sizlərdə deyil, təqsir bizlərdədir ki, sizlər kimi anlamaz, alçaq camaatın xəritəsi üçün ev-eşikdən avara olub, çöl-biyabanları dolanıb ki, sizlərin gələcəyi üçün bir yaxşı gün olub, özünüz və övladınız dinc və rahat yaşayasınız. Amma sizlər yırtıcı canavarlar kimi çölə tökülüb, biçarə camaatları dağıdırınız. Heç özünüz üçün can verib özünə diriliyi haram edən insanları da qarət etməyə başlayırsınız. Eyb olsun sizlərə! Baxın erməni camaatına ki, heç biri bir erməninə qarət edir və edə bilər? Ar olsun sizlər kimi nakəs insanlara! Mən bu sözlərimi tamam etməmişdim, gördüm biri onlardan səsləndi: Ay Hacı axund, bizim sizlərlə işimiz yoxdur.

Siz təşrif aparın. Mən dübarə yenə də məzəmmət etməyə başladım. Bu vaxtda yoldaşlarımız cürətlənib, **[səh.56]** yaxına gəldilər. Onlaar da başladı quldurlara nəsihət verməyə. Bu dəfə quldurlar bizim piyadalara xitabən söylədilər: sizlər əgər dürüst adamsınız, nə üçün pul alıb, bunları götürdünüz? Bu surətdə bizim mənfəətimizə nə üçün mane olursunuz? Piyadalar cavab verdilər ki, əvvəla biz heç bir şey almamışıq. Bu həzərat müsafirlər yolun qorxulu olmağını söylədilər və bizdən bu xüsusda müavinət istədilər. Odur ki, biz də insaniyyət üzrə onları buraya gətirmişiz. Bizə yuxarıdan buyurublar ki, hər cür tələfat ilə olsa, bu həzəratı himayə edib, onların soyulmağından mane olaq, sizlər də bu cəhətə artıq dərəcədə pis hərəkət və nahaq işlər görürsünüz. Bu cür dolanışıq bir çirkin ləkədir ki, həmvətənlikdə bizə vurursuz. Ortalıqda bir neçə kinayəli sözlər sual və cavab olub, nəhayət biz müsafirlər səbəb olub öz piyadələrimizi quldurlarla barışmağa iqdam elədik. Hər iki tərəfdən bizim köməyimiz piyadələrlə quldurları əl-ələ verib, barışdırıb uluşdırdız. Elə buna görə də biz müsafirlər məhz bunları barışdırmağa gəlmişdik, quldurlar soyğunçuluq üçün gəlməmişdilər. Bunları uyuşdurub, barışdırandan sonra yenə də başladılar birbirini ilə kilayə etməyə. Quldurlar dedilər ki, sizlər adam götürüb, pul alıb gəlib burada keçirdiniz, amma bizlər əli boş qalıb heç bir yerdən mədaxil etməyirik. Bizim piyadalar and içdilər ki, biz əbədən bir şey təmənnə etməyib, məh insaniyyət üzrə bunları yoldan keçirmək üçün gəlmişiz. Quldurlar dedilər ki, pulsa biz sizi təmcid edəriz, bu şərtlə ki, daha bunları buradan mühafiz edib, özümüz müraciət edək. Bu cür də oldu. Bizim piyadalarımız onlarla müraciət elədik. Biz onlara, yəni piyadalarımıza həqqulzəhmə (zəhmət haqqı) verə bilmədik. Yoldaşlarımızın bu ittifaqdan (hadisədən) bir əndazə xoşları gəldi. Çünki

piyadalara pul verməyib, bir mənfəət ittifaqı hasil oldu. Lakin həqiqətdə bu iş bir əndazə mənadə gözəl deyildi. Əlqərəz qadabala canızdan uzaq. Böyük təhlükədən xilas olub, piyadalarımız yolkəsənlərlə bərabər öz yerlərinə tərəf gedib, bizlər də faytona minib, körpüdən keçib, Ərəş şəhərinə gəldik. Qorxulu dərədən Ərəşin özünə dörd verst olar. Ərəşdə düşüb nahar yeməyə məşğul olduz. Bizdən üç saat qabaq Şəki (Nuxa) nin poçt-teleqraf naçalnikı öz əyalı ilə bərabər bu məhəldən gələndə bütün ləbazimatlarını soyub, əhl və əyallarını da cılpaq buraxmışdılar. Həqiqətdə piyadalar olmasaydı, bizim haqqımızda olmazın ehtıramsızlığı əmələ gətirərdilər. Çünki Mirzə Məhəmməd Qasımov Nikolay zamanında bu Ərəş mahalında prıstıav olmuşdu və əslən özünə ümidvar olub, bizləri də bu qorxulu yerdən gətirirdi, quldurlara xıtabən belə söylədi: Mən sizlərə hakim olanda nə qədər sizlərə mehribanlıq edib, ehtıram etmişəm. Bu cür hərəkətlər və səkənat sizlər üçün eyıbdır. Bu vaxt bir nəfər cavan quldurların içindən cavab verdi ki: xan **[səh.57]** piyadələrinə qurban olasan, yoxsa səni bu tufəngin ağzına alıb, bir əndazə oynadardım. Madam ki, bunlar bu xəyalda imişlər, qələn piyadalar olmasaydı, müntəha dərəcədə namülayımat əmələ gələcək idi. Əlhasil nahar sərf edəndə Ərəşin bir nəfər əkabir qocalarından mənim süfrəmin müqabilimdə oturub, bir az çörək zəhrimar edib, sonra mənim bıçağımı əlinə alıb oynadırdı. Xəyalıma gəldi ki, bıçağı alıb cibimə qoyam. Bir az xəcalət çəkdim. Sonra qəzayi-hacətə gedib, gəlib gördüm qoca kişi gedibdir. Daha yadıma düşməyib, faytona minib, yolda xəbərdar oldum ki, qoca namərd oğlu namərd mənim bıçağımı oğurlayıbdır. Ərəşdən hərəkət Ağdaşacan gəlincə daha bizlərdə heç bir asudəlik yox idi. Çünki gözlərimiz qorxub, yollara əmn olmadığı üçün cürbəcür fikir və xəyalat insana üz verirdi.

Ələlxüsus bir əndazə quruba yaxın idi. Uzaqdan hər yer göl və qaraltı görəndə dərhak ürəklər çırpışıb, iztirab edirdi ki, bəlkə quldur və ya oğru olsun. Lasima Mirzə Məhəmməd bəy çox iztirab və keşməkeşdə idi. Çünki yanında 250 min manatacan Şəki kooperativlərinin pulu mövcud idi. Hər nəşə, əlhəmdulla, Ağdaşa gecə vaxtı varid olub, məşhur Səmədovların evlərində mənzil elədim. Çünki Hacı İsmayıl Hüseynov Səmədova məktub yazıb və məni tapşırırmışdı. Mən oraya varid olndan sonra Şəki əhli bizim yoldaşlardan Qaziyev cənabları da gəlib, Səmədovların evində mənzil elədi. Bunlar Ağdaşın mülkədar və idarə sahiblərindən olub, böyük tacirlərdən məhsudur. Mənzilləri də öz pambıq idarələrindədir. Leylətül-vürüddən başqa bir gecə Ağdaşda qalıb, sabahı Ləkin stansiyasına tərəf hərəkət və hər kəs dürüşgəyə minib, on manat pul verdiz. Ağdaş bir balaca qəsəbədir. Tarla cəhətindən məhsuldar və sair məhsulat üçün tərbiyə edən surətdə yaxşıdır. Gözəlcə, münəzzəh və pakizə məscidi var. “Qrand otel” in müdiri bir nəfər xanım idi ki, bu xanım Nikolay zamanında Mirzə Məhəmməd Qasimovla artıq dərəcədə dost və yeganə idi. Ona binaən Mirzə Məhəmməd özü əksər vaxtlar müdirə müşirəleyha ilə müttəhidən əkl və şərbə (yeyib və içmək) məşğul və kooperativdən götürdüyü pulları müzayiqəsiz və yolda xərc və məsrəf elədi. Əlhasil, “Qrand otel”də on yeddi gün bu rəfiqlərlə müvafiqət və həmcəlis oldum. Sonra onların yanından çıxıb, ayrı mənzildə sakin oldum. Güftəgü: çox vaxt söhbət içində bu Mirzə Məhəmməd Qasimov bəyan və izhar edirdi ki, bu təşkilat lazım deyil və vechə gəlməz, məgər türklər gəlsin. Hamı işlər dürüst olacaqdır. Yenə də mənə xitabən söyləyirdi ki, sizlər nahaq yerə zəhmət çəkirsiniz. Türklər gəlib bütün işlərə sərəncam verər, vəssalam.

Qeyd: Ruhani olduğum üçün **[səh.58]** hər qədər millətpərəst olsam və yenə din əsası üzərinə daim olaraq dini və məzhəbi, əxlaq və ətvarım müqəddəm olub, dini etibaratım milli etibaratımdan artıqdır. Bununla belə bir tövr olursa, olsun millətim artıq dərəcədə yüksəkdir. Çünki bu etibarətı bütün dəvayir üləmayi-ruhanilərdə mülahizə etmişəm. Hər nə isə türk ruhanilərin dinə millətdən artıq tərəfdar görmüşəm və habelə mənada şiə üləmalarını ittihadi-İslamə müntəha dərəcədə racib və həqiqi görüb və nəhayət mərtəbədə səmimi mülahizə eləmişəm. Əksinə hər yerdə əhli-sünnət və camaatın qüvvəti və qüdrəti yoxdursa, hamısı siyasəti-müvəqqəti üzrə ittihadi-İslam arzusundadırlar. Amma iqtidar, ixtiyar və şövkət vaxtında siyasət üzrə ittihadi-İslam adını aparırlar. Çünki təcrübə üzrə mən müşahidə və mülahizə edib, görmüşəm. Nə qədər türklərin oxumuşu və biliciləri varsa, biz Qafqaz türklərinə daim olaraq əcəm söyləyirlər. Əlqərəz, bizim bu Qafqazdakı türk sünni qardaşlarımız türkləri istəyirlər. Bu səbəbə ki, bunlar türkdirlər. Bəlkə məzhəb və əqayid üzrə müttəhid olduqları üçün Anadolu türklərinə ağış-məhəbbət açırdılar. Müxtəsər budur bizim Qafqaz sünni türkləri Anadolu türklərini Qafqazda türklərin ənənələri və lisanını (dilini) mövqeyi icraya qoyumatmaq üçün istəyib, bəlkə əzəmi məzhəbinin tərcivi üçün türklərin Qafqazda olmağına daldılar və yenə də talibdirlər. Bə illa yəmin edə bilərəm ki, sünni türkləri Anadolunun türklərini Qafqazda türk dilini tərcib vermək üçün istəməyib, bəlkə türk məzhəbini (ki hənəfi və əzəmi məzhəb olmuş ola) tərcib və təyid etmək üçün istəyirlər, vəssalam vəlikram. Necə ki, bizim təzə cavanlar İranın təzə cavanları kimi, türklük və farsliyi din və məzhəb və əqayid və İslamiyyəti tərək etmək üçün istəyirlər. Məsələn, molallıq, üləmalıq və müctəhidlik yüz ildən bu tərəfə hiylə və təz-

vir və mali-mərdum xorluq və fitrə və zəkat və mali-imam və qeyrə vücuhbərləri özləri və əqabəhləri üçün zəxirə qoyub, övladlarını gələcəkdə təmin etməkdən ibarət və məqsəd olduğu kimi intiligent və təcəddüdlik bütün dinsizlik və şərəfati-insaniyyəyə müğayir olmaqdan ibarətdir.

Əlhasil, mətləbdən uzaq oldum.

Tiflisə varid, sabahı Seymə heyəti-ictimaiyyə daxil, bu müsafirətim müraciətdə yollar qorxulu və naəmn olduğu üçün külliyyədən 3 gün çəkdi. Bu müddətdə çox korluq çəkib, hərəkət edəndə aylıq almamışdım və yol xərci də hökumət verməmişdi. Gələndən sonra iki aylıq vəzifəmi aldım, amma yol xərci ki hər gün lazım idi, otuz manat bizə versinlər, əbədən bir şey vermədilər. Hər qədər Nəsib və Əmin və Xan Xoyskiyə izhar olundusa... leyhinə salıb, dəf ül-vəqt elədilər. Əlhasil, budur bizim müxtəsərcə əvvəlimci müsafirətimiz ki, Ramaşvili tərəfindən Müsavat fırqəsinin nümayəndəlik sifətilə Zaqatala tərəfinə hərəkət etməyimiz.

Qeyd: Yoldaşım İslam bəy Qabulov zikr olunan kimi müraciət zamanı yolda soyulub, yenə də Qaxa müraciət eləmişdi, daha **[səh.59]** Seymə Tiflisə müraciət etməyib, Seymədən istefa və Müsavat fırqəsindən xahiş etmişdi ki Carda-ibtidai-ali məktəbin rəyasətini ona verib və bütün ləvazimatı İslam bəyə təslim etsinlər. İslam bəy bu cür var idi, ta inki Seym münhəl olub, ictimamız Gəncə şəhərində olanda İslam bəy bəzi umuratına təsbit vermək üçün Gəncəyə gəlib, orada cüzi müləqatımız oldu. **[səh.60]**

Şekil 1

Şəkil 1.
Hacı Mirzə Səlim Nəcəfdə oxuduğu zaman.
Nəcəf 1903-1911 illər.

Kitabda nəşr edilən fotosəkillər:
s.3, şəkillər №1-9,11-15,18-25 Zahir Axundzadə-Mühacirin
şəxsi arxivindən; №№10(1-4), 16(1),17(1,3);18(1,2),26-29
Tufan Axundovun şəxsi arxivindən; №16(2),17(2)
Ədalət Tahirzadənin şəxsi fotoarxivindən götürülmüşdür.
Şəkillərə görə Ədalət müəllimə öz minnətdarlığımızı bildiririk.

“Xatirə” nəşr edilən surəti Zahir Axundzadə-Mühacirin
şəxsi arxivində saxlanan əlyazmadan alınmışdır.

УДОСТОВѢРЕНІЕ.

Предъявитель сего гражда
нинъ Ахундъ-Заде З. М. С.
дѣйствительно есть Членъ За-
кавказскаго Сейма.

Предсѣд. Закавк.

Сейма:

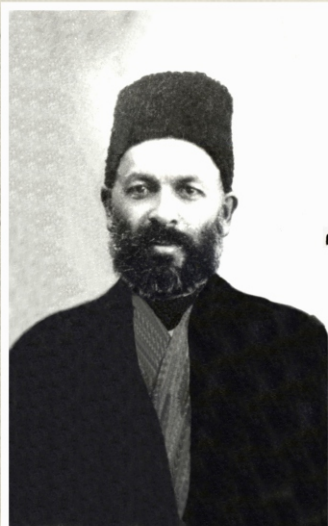
Н. Халиловъ

Секретарь:

А. Какадзе

1

شهادتنامه

اینکه کس آخوند حاجی میرزا سید علی اکبر زاده
آذربایجان جمهوریتی مجلس مبعوثان
اعضاسندن اولدغی تصدیق ایدلمیر.
مجلس مبعوثان رئیس دوغوش
باش کا

Удoстoвѣрeніe.

Предъявитель сего З. М. С.

Ахундъ-Заде зачислится
членомъ Азербайджанскаго Парла-
мента, что подписями и
приложеніемъ печати удосто-
вряется.

Предсѣдатель Парламента

Секретарь

М. М. М.
А. М. М.

2

Şəkil 2

Şəkil 2.

Hacı Mirzə Səlimin

1-Zaqafqaziya Seyminin üzvlük şəhadətnaməsi.

2-Azərbaycan Parlamentinin üzvlük
şəhadətnaməsi.

Şekil 3

Şəkil 3.

Hacı Mirzə Səlim hər b ərəfəsində.

Şəkilarxası yazı:

“Lənkəranda müdafiə və küfrlə zülm
əleyhinə cihad zamanı”

Şekil 4

Şəkil 4.

Hacı Mirzə Səlim (mərkəzdə),
Abbasqulu Kazımxadə (oturub)
və Məhəmməd Əli Rəsulxadə.

Членъ Закавказскаго Сейма
Г. М. Салимъ Ахундзаде

Şəkil 5

Şəkil 5.
Zaqafqaziya Seyminin üzvü
H.M. Səlim Axundzadə.
Tiflis 1918 ci il

Şekil 6

Şəkil 6.
Hacı Mirzə Səlim.
Tiflis 1918-ci il.

1

2

Şekil 7

Şəkil 7.

1-Hacı Mirzə Səlim (mərkəzdə),
Abbasqulu Kazımxadə (sağda) və
Məhəmməd Əli Rəsulxadə.

2- Hacı Mirzə Səlim və Məhəmməd Əli
Rəsulxadə.

Şekil 8

Şəkil 8.
Münəvvər xanım (ayaq üstə) rəfiqəsi ilə.
Lənkəran.

Şekil 9

Şəkil 9.
Münəvvər xanım həyatının
müxtəlif illərində.

Şekil 10

Şəkil 10.

Hacı Mirzə Səlimin qardaşı və bacıları.

1-Məşədi Mirzə Səbi, 2-Məşədi Hümra,
3-Məşədi Fatma, 4-Məşədi Kokəb.

Şekil 11

Şəkil 11.
Hacı Mirzə Səlim (mərkəzdə) silahdaşları ilə.
Əfqanıstan.

Şekil 12

Şəkil 12.
Şəkilarxası yazılar.

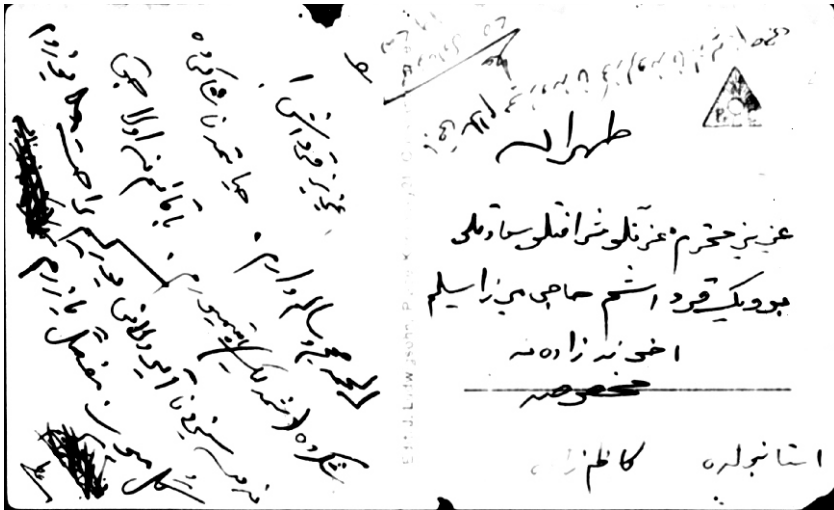
Oturanlar: 1-Doktor Əli Hüseyn Qənbərzadə,
2-Hacı Mirzə Səlim Axundzadə,
3-Soltan bəy Qulubəyli, 4-Əli Ağa Əlizadə,
5-Əjdər Babazadə.

Duranlar: 1-Məhəmməd Həsən Əliyev,
2-Hüseyn Sadıxzadə, 3-Kərim Dadaşzadə,
4-Cahangir Muxtarzadə, 5-Səlim Əliyev,
6-Rəsul Əliyev, 7-Əli Əkbər Əliyev,
8-Həmid Həmidzadə, 9-Seyid Əmir Ağazadə.

Arxada: 1-Əhməd Əliyev, 2-Hüseyn
Abbaszadə.

Yerdə oturanlar: 1-..... İsmayılzadə,
2-Leyla....., 3-Əli Hacı Əli

“Möhtərəm Hacı Mirzə Səlim Axundzadə
cənabları 28 mayıs günü, Azərbaycan Xalq
Cümhuriyyətinin elan esteqlalının
onilliyinin münasibətilə sizə mügim Azəri
gəncləri tərəfindən təsid xatirəsi”

Şekil 13

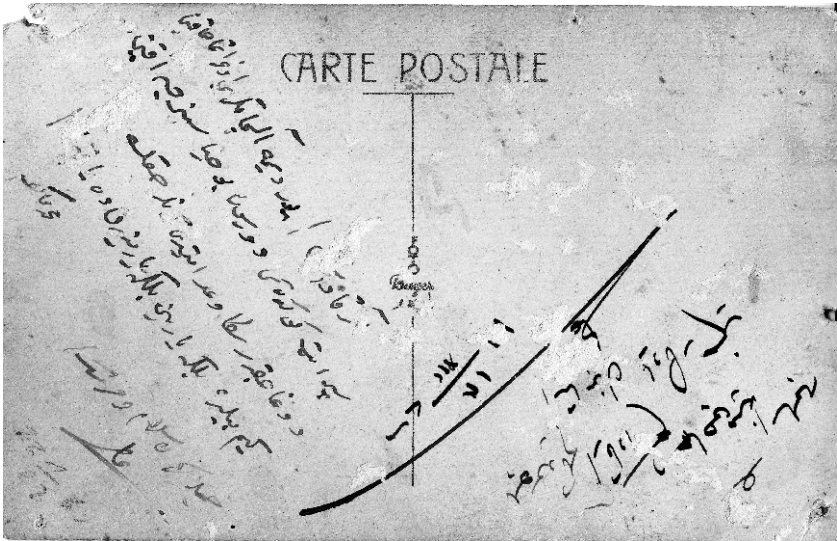
Şəkil 13.

Hacı Mirzə Səlimə 28 may münasibəti ilə
göndərilmiş açıqça-məktub.

Tehrana. Əziz, möhtərəm, qeyrətli, şərəfli,
səadətli, böyük qardaşım
Hacı Mirzə Səlim Axundzadəyə məxsus.
İstanbuldan Kazımsadə

Əziz qardaş Əlhəmd səhih və salim varam.
Həyatımdan şadə-şükrdə (şimdilik)etmiyorum.
Bakalım nə olucak. Məni sizdən ayrılmanı
yürəgim rahat yüzüm gülmiyir.
Müfəssəl yazaram.

Baqi səlam yüzündən,
gözlərindən öpərəm, Hacı.

Şekil 14

Şəkil 14.

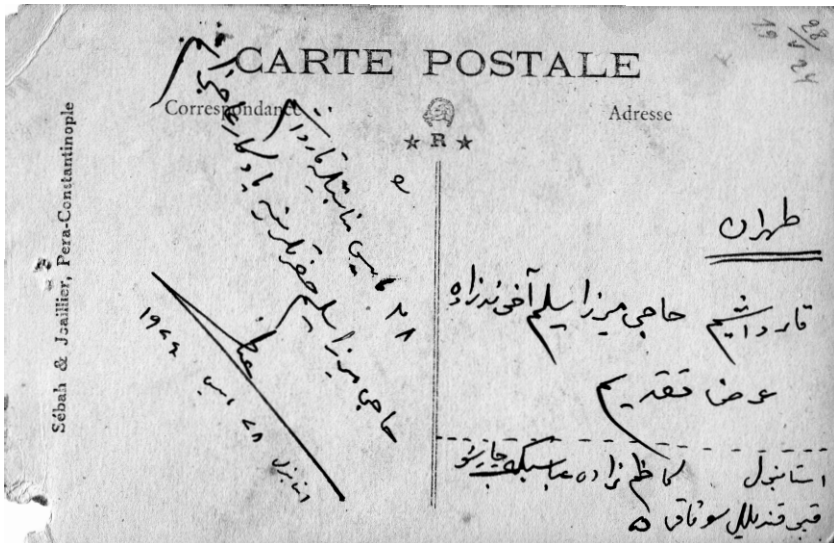
Hacı Mirzə Səlimə 28 may münasibəti ilə
1921-ci ildə göndərilmiş üzərində soldan
Abbasqulu Kazımladə, Məmmədəmin
Rəsulzadə və Mirzə Bala Məmmədzadənin
fotoşəkilləri olan açıqça-məktub.

Sevgili arkadaşım Hacı Mirzə Səlim
İstanbul yadigarımız

Arkadaş! Yurduma alçaqları uğratma sakın,
Sipər et köksüni, dursun bu həyasızca axın!
Doğacaqdır sənə vəd etdiyi günlər haqqın,
Kim bilir, bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxın!

Məhəmməd Akif

Həmid ... Salam və hörmətlə

Şəkil 15

Şəkil 15.

Hacı Mirzə Səlimə 1924-cü ildə 28 may günü
münasibəti ilə Abbasqulu Kazımsadənin
göndərdiyi öz fotosəkli olan
açıqça-məktub.

Tehran

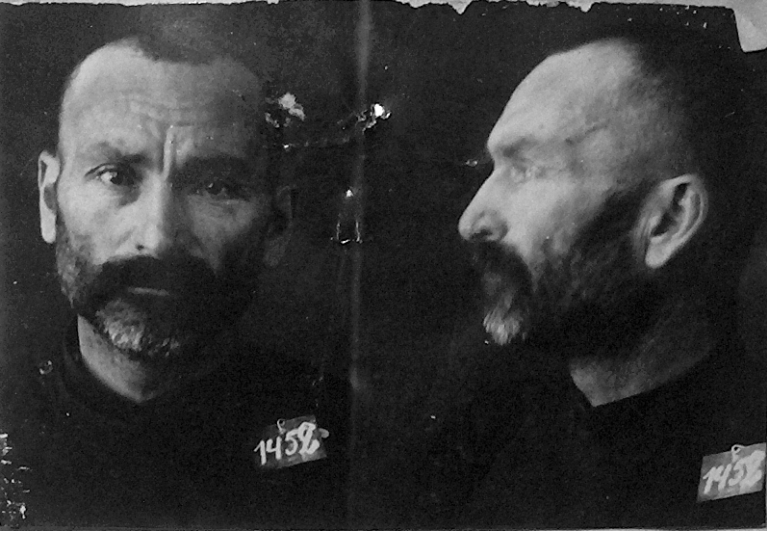
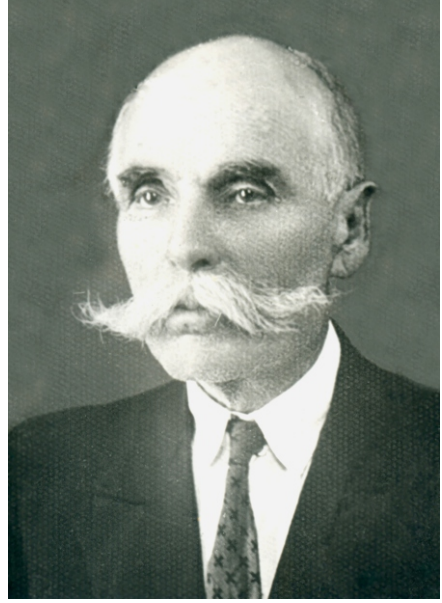
Qardaşım Hacı Mirzə Səlim Axundzadə
Ərзе təqdim

İstanbul

Kazımsadə Abbasbəkof
Çarşu qır qıqzıl sokağı 5

28 mayıs münasibətilə qardaşım
Hacı Mirzə Səlim həzrətlərinə yadigar
aceza tem.

İstanbul 28 mayıs 1924

2

Şekil 16

Şəkil 16.

1- Soltan Məhəmməd Bəy
Əliyar Bəy oğlu Qulubəyli.

Kazanda hüquq fakültəsini bitirmiş,
1917-1920-ci illərdə Lənkəran qəzasının İcra
başçısı və Komissarı, Münəvvər xanımın
kiçik əmisi və uzun illər himayədarı.

2-Soltan Məhəmməd Bəyin qardaşı oğlu,
Münəvvər xanımın qardaşı
Məşədi Ağə Teymur Bəy oğlu Qulubəyov.
1924-cü ildə həbs edilərək sürgünə
göndərilib və orada vəfat edib.

1

3

2

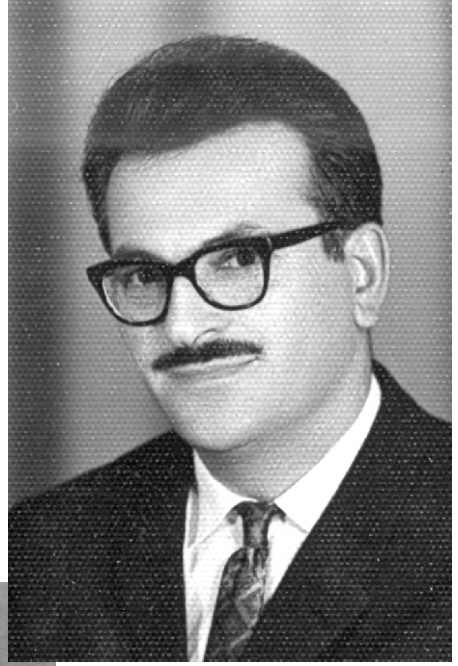
Şekil 17

Şəkil 17.

Heybət Bəy Xəlil Bəy oğlu Kələntərli.
Əski müsavətçi. İranda olan müsavət
təşkilatı ilə Sovet Azərbaycanında qalmış
müsavətçilər arasında əlaqə yaradan.

1926-cı ildə həbs edilib, 1929-cu ildə
Solovkidə vəfat edib.

- 1-Həbsdən qabaq (Lənkəran), 2-Bayıl
həbsxanasında 1926-28-ci illər,
- 3-Solovkidə 1928-29-cu illər.

1

2

Şekil 18

Şəkil 18.

Hacı Mirzə Səlimin; 1-böyük oğlu Roşən,
2-kiçik oğlu Zahir.

شماره ۱۱۱۳۴ ضمیمه ۴

مجلس شورای ملی

اداره

مورخه ۴/۱۳۰۳

تاریخ ۱۳۰۳/۱۱/۱۳

بسم الله الرحمن الرحیم
مشرقیه و راجع به اینکه در این دو دسته که در این دو دسته
مجموعه که در این دو دسته که در این دو دسته
در وزارت امور خارجه در تحقیق امر به صدور و در این دو دسته
مجموعه که در این دو دسته که در این دو دسته
رئیس مجلس شورای ملی

Şəkil 19.

Hacı Mirzə Səlimin
İranın Milli Şura Məclisinə
yazdığı müraciətə verilmiş
1-ci cavab məktubu.

Milli Şura Məclisi
Tarix: 26...?. №11847

Cənab Hacı Mirzə Səlim Axundzadə,
İrana sığınan Lənkəran əhalisinə qarşı
bəzilərinin əməlləri nəticəsində dəyən zərər,
yaralar haqda sizin şərtlər bizə çatdı. Daxili
İşlər və Xarici İşlər nazirliklərinə bu haqda
araşdırmalar aparılması və onların asayişlərinin
təmin edilməsi haqda təkid edilmişdir.
Bu təşəbbüslərin nəticəsindən sonra
xəbərdar olacaqsız.

Milli Şura Məclisinin sədri

مجلس شورای ملی

نمره ۲۰۴۵ ضمیمه اسرار

توسعه میز و سیم دفترا

اداره
مورخه ۱۰ اسفند ۱۳۰۷ در تکیه نمره ۱۱۸۳۷۷ راجع به میز و صندلی کتبی در کلاس
فرستاده بودید سر دودمان احمدیه وزارت دادخانه براساس تقاضای
ارباب و دانشمندان از مرتب منتهی به میز و صندلی کتبی در کلاس
مجلس شورای ملی

Şəkil 20.
Hacı Mirzə Səlimin
İranın Milli Şura Məclisinə
yazdığı müraciətə verilmiş
2-ci cavab məktubu.

Milli Şura Məclisi
Tarix:10 cüdə 202 №:12045

Cənab Hacı Mirzə Səlim Axundzadə,

(11847) nömrəli sənədin təkmil
edilməsində sizin Lənkəran əhalisinin şikayəti
haqda şərhlərinizə istinadən Daxili İşlər
Nazirliyindən gələn hər iki cavab sizi
bilgiləndirmək üçün göndəriləcək və dərc
olunan məsələlərin nəticələri haqda
məlumat alacaqsınız.

Milli Şura Məclisinin sədri

مجلس شورای ملی

نمبر ۱۲۴۸۱ ضمیمه

آقای محترم موسی قزوینی

اداره
مورخه ۱۴۰۴
در تاریخ ۱۳۰۴۵۵ نسبت به وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
از وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه لازم که رگداز است را نوشته شد و
که رگداز در پیش نیز دستور داده و در مورد رگداز در پیش که نامه و قیام
مرحوب و در آن در آن مضمون به معنی آورده و این اقدام
مرحوب است تمیز باین آنگاه هم خودم که دیدم
موسی قزوینی

Şəkil 21.

Hacı Mirzə Səlimin
İranın Milli Şura Məclisinə
yazdığı müraciətə verilmiş
3-cü cavab məktubu.

Milli Şura Məclisi
Tarix: 30 codə 202 N: 12481

Cənab Hacı Mirzə Səlim Axundzadə,

(12045) nömrəli sənəddə sizin Lənkəran əhalisinin şikayəti haqqında söylədikləriniz təsdiq edilmişdir. Xarici işlər tərəfindən Astara kargüzarlığına lazım olan şərhlər yazılmışdır və Ərdəbil kargüzarlığında bu məsələyə baxılması haqda fərman verilmişdir ki, müsəlmanların asudəliyinə səbəb olan və nigarançılıqlarını aradan qaldırmaq üçün təşəbbüs göstərsinlər.

Bu təşəbbüs ilə çox yəqin ki, onların asayişlərinin təkmilləşməsinə səbəb olacaqlar.

Milli Şura Məclisinin sədri

مجلس شورای ملی

سواد مجلس در دست دربار

نمره ۹۴۹ مورخه ۲۸ برج کوس ۱۳۰۵

که منضم به ارساله مورخه ۲۸ برج کوس ۱۳۰۵ ارسال میشود

ایستاد محترم مجلس شورای ملی - رتبه رفیه نر ۱۱۲۰۵ صادر برادر مرید صاحب مزایایم آفرینان رتبه رفیه
 و کفایت ایستاد محترم مجلس شورای ملی در رتبه رفیه نر ۱۱۲۰۵ صادر برادر مرید صاحب مزایایم آفرینان رتبه رفیه
 که رتبه رفیه نر ۱۱۲۰۵ صادر برادر مرید صاحب مزایایم آفرینان رتبه رفیه
 منضم به ارساله مورخه ۲۸ برج کوس ۱۳۰۵ ارسال میشود
 معزز این مراتب را به محضر مجلس شورای ملی ارسال میشود
 مهر و امضاء درگاه

ایستاد محترم مجلس شورای ملی
 در دست دربار
 مهر و امضاء درگاه

Şəkil 22.

Hacı Mirzə Səlimin müraciəti ilə bağlı
Daxili İşlər Nazirliyinin Milli Şura Məclisinə
göndərdiyi məktubun surəti.

Daxili İşlər Nazirliyinin şimal idarəsindən
göndərilən №: 6936.

Tarix: 28 qış bürcü, 1303 № 12045.

Milli Şuranın möhtərəm sədri,

11205 nömrəli yazıda Hacı Mirzə Səlim
Axundzadənin şərtlərini aldıq və Azərbaycan
əyalətinin kəfilinə təcili olaraq əmr edildi ki,
mühacirlərə qarşı təzyiqlərin aradan
qaldırılmasına təşəbbüs göstərsinlər və
Hacının ərzhalını qeyd olan qəziyyətlər haqda
Xarici İşlər Nazirliyinə kifayət qədər
tapşırıqlar göndərildi, belə ki, əgər məsələnin
siyasi cəhətləri varsa, Daxili İşlər Nazirliyini
məlumatlandırsınlar, sonra Azərbaycan
əyalətinin və daxili işlərin əlaqəli
məqamlarından cavabı alandan sonra
sizin ali nəzərinizə çatdırsınlar.

Daxili İşlər Nazirliyi

Şəkil 23.

Hacı Mirzə Səlimin
gözlərinin müalicəsi ilə bağlı
Xarici İşlər Nazirliyindən müraciət.

Xarici İşlər Nazirliyi
müdiriyyət dairəsi

Cənab hünər sahib, dürr saçan, qeyrətli,
alıcənab, möhtərəm Bəyxan Razlu ehtiramla!
Cənab Hacı Mirzə Səlimxan Azərbaycanın
qeyrətli şəxsi və bizim əziz dostumuzdur və
Məhəmməd Səfərxanın yaxın adamlarındandır,
o göz ağrısına giriftardır, sizə yazdığım kimi,
belə hesab edin ki, məni onun əvəzinə
müalicə edirsiniz ta sağalsın.

وزارت داخله

حکومت کیلان و طوالش

تاریخ ۱/۴ ۱۳۱۰
نمبر ۱۲۹۵۴
ضمیمه

مستزاد محال مرهم حاج شیخ نوری محمد بن محمد

غرض از مذاکراتی که در این باره با شما صورت گرفته است و به استحضار شما رسانیده شد که
کدشت ضمیمه برای شما منظور است و این آن به درود و تحفه است و ادوات کدشت است
اینکه به جهت درخت مرشد ۳۸۲ ریاست در حال آنکه برای مدتی و در گذارد
مرهم و بهر شما در زمین کدشت و به بقعه منت سرزمین است و به سلفه در راه کدشت
و این جاریه نصر برشته می بیند و به دربار

Şəkil 24.

Münəvvər xanımın təqaüd almaqdan
ötrü Şaha etdiyi müraciətə cavab.

Daxili İşlər Nazirliyi
Gilan və Təvələş hökuməti
Tarix: 8, 6-cı ay, 1310 №: 13659

Mərhum Hacı Şeyx Mirzə Səlim müctəhid
Lənkəraninin xanımı Münəvvər xanım,
Sizin ərzi-halınız əlahəzrət müqəddəs
humayun (mübarək) Şahənşahın (ruhumuz
ona fəda) böyük və məhəbbətli iltifatından
keçdi, o ərizənin icrası və təmin edilməsi
üçün ölkənin hörmətli maarif və vəqflər
idarəsinə göndərildi.

İndi 5383 nömrə ilə cavab göndərilmişdir.
Sizin bilməyiniz üçün o səbəbləri yazırıq:

Sizin mərhum yoldaşınız məşhur
müəllimlərdən olmamış və rəsmi xidmətçi
olmadığı üçün cari qanunlara görə
təqaüd stajı olan istixdamda olanların
vərəsələrinə çatır.

Şekil 25

Şəkil 25.
Hacı Mirzə Səlim.
İran, Ənzəli, 1924-1930 ci illər.

1

3

4

5

Şekil 26

Şəkil 26

1. Hacı Səlimin oğlu Roşən və həyat yoldaşı
Validə Qulam qızı Mikayılızadə.
Tehran, 1965.
2. Hacı Səlimin oğlu Zahir və həyat yoldaşı
Mehrəngiz Ənvər qızı Mehranpur.
Tehran, 1972.
3. Münəvvər xanım nəvəsi ilə.
4. Münəvvər xanım kiçik gəlini Mehrəngizə
xeyir-dua verərkən. Tehran, 1972.
5. Hacı Səlimin böyük oğlu Roşən qardaşı
Zahir və gəlinləri Mehrəngizə xeyir-dua verərkən.
Tehran, 1972.

1

2

Şekil 27

Şəkil 27.

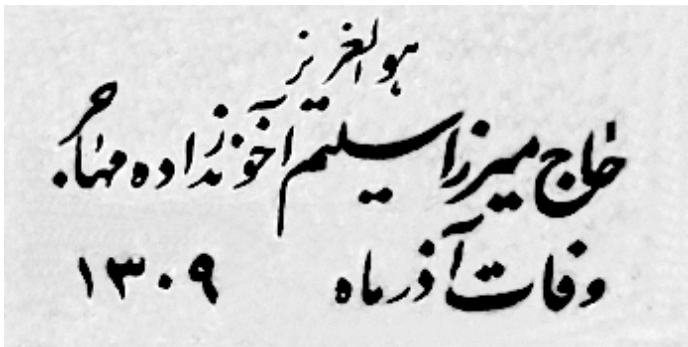
1-Hacı Mirzə Səlimin oğlu Zahir,
qardaşı oğlu İshaq və oğlu Roşən.

2-Hacı Mirzə Səlimin qardaşı oğlu İshaq,
əmisinin məzarını ziyarət edərkən.

İran, Ənzəli, 1991.

1

2

Şəkil 28.

1-Hacı Mirzə Səlimin məzarını ziyarət edən
övladları və qardaşı oğlu.

İran, Ənzəli, 1991

2-Hacı Mirzə Səlimin
məzar daşının kitabəsi.
İran, Ənzəli, Laləzar qəbristanlığı.

Şekil 29

Şəlil 29.

Hacı Mirzə Səlimin

oğlanları, gəlinləri, nəvələri və qardaşı oğlu.

Sağdan sola: gəlinləri Validə və Mehrəngiz,
nəvəsi Məhəmməd, oğlanları Roşən və Zahir,
nəvəsi Neqar, qardaşı oğlu İshaq, nəvəsi Nigin.

İran, Astara, 1991

Şakil 30

Şəkil 30.
Hacı Mirzə Səlimin
oğlu Zahir öz əmisi nəvəsi Tufanla
qardaşı Roşənin məzarının ziyarətində.
İran, Tehran, 2016.

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadə
AZƏRBAYCAN TORPAĞINA TÜRƏT DEMİŞƏM

Xatirat

Bakı – 2016

Mətbəənin direktoru:

Fuad HÜSEYNOV

Üz qabığının dizaynı:

Vüqar NAĞİYEV

Kompüter yığımı və dizaynı:

Tufan AXUNDOV

Kitab "AƒpolıqrAƒ" mətbəəsində çap olunmuşdur

Yığılmağa verilmişdir: 13.04.2016

Çapa imzalanmışdır: 11.07.2016

Şərti çap vərəqi: 18

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$

Tiraj: 500

[illegible]

[illegible]

[illegible]

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

[illegible]

[illegible]

بالکبر کلے عیسیٰ بولندہ لاری در کلام خدا و حال آنکه امیر خاں لودینا دست و پا نیست و قوت آن بی کماله مغرورند
 منور در جهل بود کبر و خست و قدر و ادب و عیالی از خست و خست است در قدرت و کم سگی ده بر تو سر عیال
 بخور و در کس عیال طلاق او بدست و بکسر تو صلی مندر اهل صدد و کندی است بر آید طاعت و یا کجا بر اهل صدد
 بر هم عیال هر چه و دانست اشیای که ایام و خواست در او بیست و تیر سالگی که هرگز بدست و خستی او را ایم اکبر
 آید و بر عیال و ناله است آن کسب خوش خلق آدم و ادب و طالبان و در دست و در دست و در دست و در دست و در دست
 بطرف و در عیال و قیام و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است
 در عیال و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است
 بکشد و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است
 بود و عیال و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است
 سر کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است و کندی و ناله است

بولند خدایند مبرز فزاید نبوی محبوب او کما علم برار نیست و تنه بر سر است و تنه بر سر است و تنه بر سر است و تنه بر سر است
 غنچه ده نهایت در همه نه محسب دل و لب هر بر غنچه او دل که خال و قوت که صدی برهنه بود و در هر غنچه او لب و چاکه ایدر از غنچه
 سواد و نه نهایی غنچه بیک بر سر غنچه بولید بایست و در بر ایدر که سواد و یک کر غنچه غنچه اولاد و دلدردانی نه نهیب بود و در ده کما بود
 سواد و نه نهایی غنچه بیک بر سر غنچه بولید بایست و در بر ایدر که سواد و یک کر غنچه غنچه اولاد و دلدردانی نه نهیب بود و در ده کما بود
 زده نه نهایی غنچه بیک بر سر غنچه بولید بایست و در بر ایدر که سواد و یک کر غنچه غنچه اولاد و دلدردانی نه نهیب بود و در ده کما بود
 یعنی او که صدی نه نهایی غنچه بیک بر سر غنچه بولید بایست و در بر ایدر که سواد و یک کر غنچه غنچه اولاد و دلدردانی نه نهیب بود و در ده کما بود
 بر زور بود آفرانده معترضانی غنچه بیک بر سر غنچه بولید بایست و در بر ایدر که سواد و یک کر غنچه غنچه اولاد و دلدردانی نه نهیب بود و در ده کما بود
 ایچول نه نهایی غنچه بیک بر سر غنچه بولید بایست و در بر ایدر که سواد و یک کر غنچه غنچه اولاد و دلدردانی نه نهیب بود و در ده کما بود
 سر لایه مر جید ایدر نه نهایی غنچه بیک بر سر غنچه بولید بایست و در بر ایدر که سواد و یک کر غنچه غنچه اولاد و دلدردانی نه نهیب بود و در ده کما بود
 کمان ایدر نه نهایی غنچه بیک بر سر غنچه بولید بایست و در بر ایدر که سواد و یک کر غنچه غنچه اولاد و دلدردانی نه نهیب بود و در ده کما بود

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

دینی سبکی ایدینده ن ده بر یکی نور که شمع سید کشته ده بر دانه در ده جا عقلت اؤن ارم بر نور شاره او ندره
 طرز ترتیب دیر و دیر که کشته ن سید ده اوسته خوانی ایا ندر نه بر نعلیه که لام محمدی کچه هر کمر از نر نه بی صرفا بدوب
 شمع مکمل شده بر امام ران و کار در اولی طرقت جمع اولوب اورا دایر شیه او قنایا بر صکره حاجت مکمله بی شیب تیره و درانی
 سید کلوب و سید کله گنده مرثیه اوقافا صکر بر و غلط منبر صعدا ایدوب ایا تالک طوطی مدله شرح و بیان و مقیصه هو برادر
 سعید ایدوب جامع انعمه سبب فی مقیصه حالت ایدوب ده کله او فو زب هر کمر از تر کتبه کیدر نه (لا تر افرج کله کتبی
 صوره فخر الاله احوالشی رعایت اهل طایفه) : بو خدا کلام اولان قندره معین و معدومه جواران لبیب بول
 جمع ایدوب ۳ نور فرود کردن بنیاد بو خدا الوب بر تکرار انا ربیع جمع ایدوب ۴ صیا حیدر و کارکی اودمل مسعود بار
 اتم جانب و بعضی اودملن مایه پاک جانب و بعضی کتبی فی مقیصه قیمت ک نصیف قیمت و بعضی کتبی بول تر در ارا فر
 ادم صاعده ی بول جمع ایدوب کنده صا میر سبب دیر ارا بر بود بر افرج کله حاکم کشته میرا فرج کله ک صاعده
 ال کله نور که طمطک، جود و دگر و دایک بو کرمه کده بود که کشته ن بعضی طایفه ل نفور ل مد یو صدر که لا تر افرج کله ک صاعده

محبوب مہم را بہ طبع دل بنی اولیہ لوازمات حق ہوتا خداوند قویست اور ہم اکتوا و صوم و شہد بر محبتہ و دارد اولاد کہ جو محبت نہ ترہم توفیق جز و قوت
 او خیر و دیکر بنی اولیہ جو بہ حال المیز کہ نہی جو محبتہ دعوت است ایدوب ہوتا خداوند مافا قہم را حق ایدیان حیل اعلیٰ بدست عیسی
 ارفع ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات کہ تصدیق نہی معلوم و لہذا کہ نہی ہوتا خداوند مافا قہم را حق ایدیان حیل اعلیٰ بدست عیسی
 ہندہ بنی اولوب کئی تہذیبہ کائن و کئی مد کے بعض حالات اے لغو دکی و تعبیر ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات
 و صہہ علیہ کہ شیعہ بنی ارا کہ لہذا تہذیبہ بوجہ محبت و مودت و کتا کہ تولید اید و دیر کہ ہر اسکی ہا عقول بر توفیق است ایدر ہا نونہ
 نہی جو شیعہ عا و جا عیسی اولوب کئی مد کے بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات
 را بر نہی و شیعہ ہا عیسی اولوب کئی مد کے بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات
 لامت ایدوب است بر بنی عا ارا عیسی اولوب کئی مد کے بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات
 علیہ نونہ واللہ کئی تہذیبہ بنی ارا کہ مہم جو عا و جا عیسی اولوب کئی مد کے بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات
 علیہ مطلب و صہہ عیسی عا ارا کہ تہذیبہ بنی ارا کہ مہم جو عا و جا عیسی اولوب کئی مد کے بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات ایدر ہا نونہ لا صلحہ بعض حالات

یونیا مدرسه خورشید که نور آن دهان که آن خورشید نور آن است که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 اولو به چرخه که در جوی صوفی بماند که نور آن دهان که آن خورشید نور آن است که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 سحر است سحر است که در جوی صوفی بماند که نور آن دهان که آن خورشید نور آن است که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 اندیشه بماند که در جوی صوفی بماند که نور آن دهان که آن خورشید نور آن است که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 خورشید بماند که در جوی صوفی بماند که نور آن دهان که آن خورشید نور آن است که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 گرچه خوب شکلی به طرف حرکت پیر که از زمین قطع پدید می آید به صورتی معلوم مدار که سحر جادو جان بماند که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 بوند است که در جوی صوفی بماند که نور آن دهان که آن خورشید نور آن است که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 بر تو خورشید و بجا نه که علم کل مولود تمام از او منزه است که گویند که و اما در این صورت که بماند که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 که در جوی صوفی بماند که نور آن دهان که آن خورشید نور آن است که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است
 سر کسب کدوب است به نام شمس الکرامی که در جوی صوفی بماند که نور آن دهان که آن خورشید نور آن است که در جوی صوفی بماند که از راه آن یک پیر و خدای خوب نمی رسد که در بولور است

[illegible]

ذرا اول انعامه تعارف پس در ده عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 افاضه کنسیر که اولاد است که پیش از آن در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 بنایا و در آن دنیا از نصیبها و عوالت اینور می دهد که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 غلبه یا زوب دعوت نام در صورتی که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 بر پادشاهی و درین و در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 قطعه از آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 این که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت
 بهینه این که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت که در آن عالمه اعلیٰ اعلیٰ که در اول آن حضرت و اولاد حضرت و اولاد حضرت

در اینجا سن را از آنکه نوزاد است ایام آن رسم بهترین، حایقی طرفه فان آنکه تا یک سالک حایه ایام ده طالانک ده عانی و آنکه ایام
 جمعی او به نوبت ایام بگذرد و بگذرد آن بیست و پنج سال اولی تا آنکه در عدد ده او برین بگذرد و به تسلی علی او برسد که اگر ایام بر او باشد
 مرتبی نه عیب است یک ساله و چهارده و نه که یکصد چون لازم ده اند با عیار و تخریط است ایام و بر این قبول ایام که در غیر این است
 سلم یو عذر تا موی هیچ بگویم که در این رسم ایام یو عذر آید بوی نورانی ایام که نوزاد را ایام که نوزاد بود و چون بزرگ شود ایام بگذرد بر این
 قور بر نوزاد و گاهی بگذرد از شش ماهه بگذرد و ماوند سال است ایام و در اینجا است ایامی بود بر این ایام اولی است ۳ رفته از نوزاد که صفتی
 اتمامه دارد و اندر این ایام در بزرگتر از نوزاد است ایامی که نوزاد را و او در دو یا تا سه ساله ایام که از نوزاد که نوزاد است
 اولی است صفت ایام اولی که در این طاعت و عاری از این طاعت و نوزاد است ایام که نوزاد را و او در دو یا تا سه ساله ایام که از نوزاد که نوزاد است
 نوزاد که نوزاد است که ایام بگذرد و نوزاد است ایام که نوزاد را و او در دو یا تا سه ساله ایام که از نوزاد که نوزاد است
 نوزاد است ایام که نوزاد را و او در دو یا تا سه ساله ایام که از نوزاد که نوزاد است
 عوام را که نوزاد است ایام که نوزاد را و او در دو یا تا سه ساله ایام که از نوزاد که نوزاد است

[illegible]

سندے نائندہ بر بلورک احوال غمگناہ قرار قبول اور صبا ح صدق عوداً ہارامی و طالع عامی کو باہ بن عجب حکمت
الطافہ معنوبہ سیدائے اور تائندہ بر بلورک بہر قبول و بہر کہ حرکت و جستجو و دہر دہر کہ طالع سندہ
بہر بلورک اور در نہ مستحق و لاسر آخر لاسر سندہ رحمہ اللہ بولم نقل المایم دیم کہ طالع است ملکتری بقا یا بلورک
ساتون کہ بول قبول از بلورک طرہ کدیر کہستور قاع لاسر لہ کیم شہ آبہ بلورک و سر مدہ الارضی دولہ کسر بہرست عاتقہ بہرست
تہیز از بلورک ملکتری بہر کسر تہیز لک لک یا خفہ صرہ و اگر کہ قطع صرہ ایماہ ملک تہیز عا لہ ابور عہد
بلورک طغیانہ عہد او کسول و تہیز اجہی کلاوت کہستور محقق کہستور بہرست طاعت اولاد از حرکت کہستور ملک طرہ فرائض
تہیز مدہ و دلدارہ ان فالان انا کہستور رضای و عہد کہستور تہیز متعلق اولاد طاعت کہستور و ایں از ان کہستور العلم کسر
او کسول کہستور و ہارامہ کسول از کسول طاعت کہستور از قبول تہیز کہستور لافضی او خردہ دہ لہ اولاد
نغیر کا دلیر کیوں کسور آئندہ و لکسر آخر لاسر کہستور مامونہ از کسول طاعت اہم ای او لاسر مستحان
صکوکہ و فرائض کہستور کہستور یک و یا بین لطف اسرار بہر بلورک کہستور تہیز بلورک قبول و طالع خیر لغیر و لک کہستور بار بار

انصار مغیرہ ناظر و چه قہار ازلت تا نبی صا با ولور در لا صفیعتہ سلم قہار سلم قہار سلم قہار سلم قہار
 اولوب ایتمہ عیارلہ نسیب یویع ایبار و چه قہار نسیب سلم قہار نسیب سلم قہار نسیب سلم قہار نسیب سلم قہار
 اکولہ اوزنا کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ کلمہ
 کلمہ
 ناسب دیم
 دیم
 بر نوب و اوزانی قورنا مارا قورنا ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار
 اوزانیم مال ایبار دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم دیم
 اوزانیم ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار
 ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار
 ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار ایبار

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

رتبه علی در امر، بشماره ایج بریده عقده بخوبه از او، کم لوب، فی نهایت و هر تنه لایه خبر از سر نطق را و ناله اول
 ایج خبر: الحاصل را کالاه در بشماره ایج را غایت عطا شده اولوب تقدیر محاسبه را کم نوده و دست هر وزیر را تقدیر محاسبه
 کرده و در غرض تقدیر محاسبه و در سر عدم هرگز نیست و است و فرقه منتهی به کمال است و دست تقدیر رب را بشماره و ایج را
 را کالاه و علی در اول اس الی منتهی و در نهایت کمال را کالاه تا بنده نوده و است لایه در بشماره و بکلیه و ناله
 کم که کسی را که بکلیه و ناله آن ایج را که است و است و فرقه منتهی به کمال است و علی در اولوب فرقه کمال را که است و علی در
 قس اولوب که علی و ناله است را کالاه علی نوده و در سر اولوب و تقدیر را کالاه ناله و علی در دست و دست به کمال است
 تقدیر ناله در دست او و در دست مد و کمال است و ناله ایج را که است و ناله اولوب و ناله ایج را که است و ناله اولوب
 یک خط به علی در دست او و در دست مد و کمال است و ناله ایج را که است و ناله اولوب و ناله ایج را که است و ناله اولوب
 و در دست بشماره و در هر ایج را که است و ناله ایج را که است و ناله اولوب و ناله ایج را که است و ناله اولوب
 طر فنده آن عهد نامه یا خوب و حال نامه ایج را که است و ناله ایج را که است و ناله اولوب و ناله ایج را که است و ناله اولوب

ادا رکشی جا آدنلا بر سر ده یعنی زنده جا رده طلالا: بوجمله شرف طر فیه سالی ایام بر بار طلاله و نیز از خوف سالی ایام بر بار
 طر فیه جا رده و نیز بویای تقوی و تلاقی بر سر زنده لایزال بر جا پدید و بویای طر فیه سالی ایام بر بار طلاله و نیز از خوف سالی ایام بر بار
 ده لردوز اوله که کمرینا کما هه جا رده طر فیه سالی ایام بر بار طلاله و نیز از خوف سالی ایام بر بار طلاله و نیز از خوف سالی ایام بر بار
 نه می از کوهش غور غور زنده سالی ایام بر بار طلاله و نیز از خوف سالی ایام بر بار طلاله و نیز از خوف سالی ایام بر بار طلاله و نیز از خوف سالی ایام بر بار
 جلدی اوندوز طر فیه بوزر موعول اوسول بوزر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک
 انا طلاله نوزک طر فیه طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک
 نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک
 ده طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک
 طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک
 طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک طر فیه عظمی بر موعول نوزک

اَوْر بَیِّنَاتِ سَوِّم و کَلَمَاتِ اِیْمَل و ده ۱۱ اول آن کلمه ها می باشد که اَوْتَه اَلَه اَلَد اَشَد اَوْر بَیِّنَاتِ سَوِّم
 قَوْثُ مَلِکُجَیْم و اَر د اَوْلُوب هَر زَنَه طَلَه اَر مَنی زَر دَمَی و اَر دَمَی مَنصِب اَر مَطْلَع بَکَنده اَوْلُوب هَم اَر زَر کَنده
 قَرَر قَوْثُ مَلِکُجَیْم مَلِکُجَیْم زَمَانَتَه ۲ قَوْثُ مَلِکُجَیْم دَه اَر مَنی اَوْلُوب اَر دَمَی اَن کَدِیْم لَی بَیِّنَاتِ قَوْثُ مَلِکُجَیْم زَمَانَتِ سَوِّم
 بَیِّنَاتِ قَوْثُ مَلِکُجَیْم دَه اَلِیْمَل و فَالِد اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی
 بَیْسَت و دَر دَمَی مَلِکُجَیْم اَوْر دَمَی سَکَ اَلَه لَد اَر مَنی اَلِیْمَل و فَالِد اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی
 اَوْر اَسَنده سَر هَد اَلِیْمَل اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی
 نَوْر اَشَد اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی
 اَوْر اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی
 کَوْر مَلِکُجَیْم فَالِد اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی اَر مَنی
 بَیِّنَاتِ سَوِّم : اَلَا

بهر دینش آری علی طوبی ایشی ارشد و گشت و آنست جلدی که اول ملازم در آن ملک است و طاعتش را خارج
 ادب باشد و محله آفات است و هر که بر ابدش ده ملک را میبرد کند یکده دوا و یکس ده ن عجب بر او
 حال طاعت و کار و هر که در آنست و آنرا که اول ملازم را می دهد و یکده ن او را کند که او را کند همه جمع اول
 است اگر آن ملک را میبرد و دیگر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست
 سیر است و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست
 حکومت است و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست
 بهر دینش جمع بود و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست
 و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست
 که بر شد و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست
 او تو بود و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست و هر که در آنست

بوسه نیا و اندر پاش فارسی نورانی عسل نیا و عین قوه اول و فاعله طرف گوینده دی قوه اول قوت
باطمه کف و غصه نسو کر که علی ای بحریک ایل دیل که نور کلر و فاعله کلر اینه حاصفت کوسر نسو اونه نیا و
از جمل برک خالص کوسر دیل نورانی است باطل مدله لوله و دونه و رب اضمه طرفه کفریه طرح
کلوت کجیه و کار دارا و ملر بود قفله فاعله املی اکل برادر عسور قوت کلر اولر نو قفسه ده کلر
او نه و اونه تنص اوله ملر پس و کر هی برابر کم عقیقی بکل سیلایس دیو نند ایس کلر فله ریضا
وه بر خطاده ای غمیر که معنای بیع ایدر و نه ملر ایدر بر ابع طلت اربوب کند بر اکل کوک سفده ایلر
از نه نیا و اذبح کر هی لر اربوب: *و انما یستعبدکم الله و انما یرید ان یرسلکم فی الدنیا و الاخره*
نسی کر که جموری (دیک در: *و انما یرید ان یرسلکم فی الدنیا و الاخره* و انما یرید ان یرسلکم فی الدنیا و الاخره
و انما یرید ان یرسلکم فی الدنیا و الاخره و انما یرید ان یرسلکم فی الدنیا و الاخره و انما یرید ان یرسلکم فی الدنیا و الاخره
نور طره اهل عیبه و بر دیل که اوله نیرال تمکد اطمینت شکم ایدر و بر اوبه نیر بر دونه و در الله که

[illegible]

در کجای است اختیار نه ابرار حق است عدید محبت صفت المشری بخت نهاده که نکالای اولی که نصیر
او بختی تو را نه فاله که می آید که پس کار مدبر که نکالید نه فاله من شکر می و بر کیم می و بیج بر تقصیر است
پس که بر سر راه نهاده و غنیمت کلوب حرم لوانی نهاده نه به هم نه می آید اما اندر سه سال ده نور در فرسبای آید
نور که بخت نهاده صفت اید در برابر که هر قاتی بیع اید بر موطنه نه ده ابر و مال حول و خوش و طوفانه و لاله نهاده
نور که نهاده و اندر که از شیر تر و تب نادر و سب با ما آید به شکر و غنیمت می آید اندر است اولی که نهاده و لاله که
بیج اید در آن که از رنده است نهاده نهاده که بخت نهاده که بخت غلبه می خوب که لیس که نهاده و برابر جو که
عادت اید که نهاده که از غنیمت غلبه می نهاده نهاده که از رنده است نهاده نهاده که بخت نهاده که بخت غلبه می خوب که لیس که نهاده و برابر جو که
دیر در برابر که بخت نهاده که از غنیمت غلبه می نهاده نهاده که از رنده است نهاده نهاده که بخت نهاده که بخت غلبه می خوب که لیس که نهاده و برابر جو که
در نهی نهاده که بخت نهاده که از غنیمت غلبه می نهاده نهاده که از رنده است نهاده نهاده که بخت نهاده که بخت غلبه می خوب که لیس که نهاده و برابر جو که
داد و دید که کسی ابر و مال و چو مال طوفانه نهاده که از رنده است نهاده نهاده که بخت نهاده که بخت غلبه می خوب که لیس که نهاده و برابر جو که

[illegible]

[illegible]

اوقاتى سترى سترى ايدرب صبح ساعت دو قورده سيمه كندينه نكورد قافه زهاكتى نه سيمه
 داردا وليم جهاكتى ته تيك ميرى موله دى: عذرم كسيه نكوردن؟ ديم سترى كنده چكته جواب ديدى بورا داردا
 سترى بوي حذر سنده اوبو لاله لاله كرتى سترى كماله سيمه يان مالكم وديوب كندره سنده داردا بورا چكته ده كرتى
 به دالعل اولكه بونور از سنده موله بويوب اوز ايشينه مشغول اولدورده سنده قورقورده نكورد جهاكتى نه سيمه
 قارج اولدم ده معلوم اولدوركه عارب بولورداق قورقورده كارتى به ده تا يسترورده كرتى قوتيه كول
 بورا داردا قالم چكته بوجهاكتى سيمه كنده سيمه حلقه ناس ابريش قوتيه يان حش تان سترى صحنى ايدرى كه ابريش
 رفق درده عطفه كورده بويوب ايدرى اوز اكر اكر اكر الله توب بيله كالمورده سترى كمال يركى ايدرى
 اوز اكر سيمه حسين كورده ده سلوب و سلوب سترى محمد ايدرى دكلر امانده چيله اولدورله چكته سترى وليم
 بوسيله سيمه نظر عطفه يا قورديك ايدرى بوسيله بولورداردا قالمورده قوتى سترى جهاكتى نه سنده قالميم كيميك
 هر سطليله كه درو ديمده عطفه سيمه اولدور صبحلى كرتى رعت اولدورده مال كرتى هلق

[illegible]

[illegible]

لایحه جمع اید و سبط سلطانه محمد قلی را ناله اعتراض بانی ده آقا سید محمد قلی بیهوده دارد و دلایر سلطان محمد قلی را که سید محمد
 اید ستمی در وقت سبانی ده از تر لایر سید صاحب عدالت گشته و دیگر کسی بنیاد آنرا لایر لایق نمیکند اگر چه کثرت کلاه ستمان او کلاه
 او در کار او نیست و باید که در مدینه و مدینه علیه حج علی الله عذف شرح با تقدیم او و در آن سیر کید و بستر آن
 مسئول اولایر مسموع او دلایر سبط سلطانه است ایا عیسی او را یافت و او کلاه کلاه که نه تا به یو لایر
 کسیر اکثر در آخر او را جمع اولوب فسخ بیکه ایو و فسخ ستم کننده اقامه ستم بیکه بیکه فسخ فسخ او و بدین الله بیکه
 بختی از در محسوب ده بختی باطل در ده حاجی بنیادین لغو و فسخ جمیع کسیر بنیاد و کلاه سید و دی اول کسیر تقویت می بوتری ده
 با کسیر ازار حق ایلیم ریز ده عزرا او دلایر نامو لایر سبط ایاچ اول ستم تدارک ایاچو نامو لایر سبط ایاچو ستم اول در تدارک
 نامو لایر کسی بر سبب نام ستم معین ستمی در دین سبط کننده می بوتری که ستم بیکه و کامل و عدیه که زور و بوشی او کسیر بیکه بیکه
 عدو را در ستمی و دیگر ستمی که در اول فایده که ستم معین ستمی در دین سبط کننده می بوتری که ستم بیکه و کامل و عدیه که زور و بوشی او کسیر بیکه بیکه
 ده و ده که بیکه بیکه با ستمی را سبط کننده است لایر لایر با ستمی با کسیر سبط قسرت ستم صراحتی که فایده لایر را بعد از توفیق کسیر با ستمی

اندوینای مامور بود اسد را زیاده نبلیدیم گنجی مرا ترند توقف اندیده بنصب بیک لفظ بیکل کلید دانفتی مسموند
 ایله برار قلعیه و کر ایله دیر آنلا فرستند لکلید سلطان محمد قشاقوف و مهر مرغتوبی بی بی بیته تکی
 بیک ایله بر یولده و اقون آهسته حرکت ایله وب هر بر نایب ضعیفه و اقون دایا نوب خیرات و کله اولدو، بکول
 نقلی ایله وب عمامی در برت و صافی اولوب هر بر عمامته و طبعی لکلید صایه و نایب قدم اولماق توصیه ایله بر بک
 بوسند ایله اولک اکچو کونک و قی و قی ایله قلعیه و اراد اولدیز بیچ قلعیه و کیم دوام ایله ان لکلید عاقبت
 بولکلید ناسته هر طرفه ان لکلید طاعت لغیشتندی بولدی که مترل ارزا تا بلوردی بر تم ایلم گمن بولکلید
 هر بر طرفه حرکت ایله وب اورا کونک مترل قلعیه ان ایلم کتدیله هر بر کی کتدیله معنی کولانای خاتمه ایلم
 قلوب و کتدیله کتدیله شیل اولان سدا آچر لر دن فالر یا یا جکوف ملک بک توقف کتدیله دریا غمت فایده
 یا شکر امانای اهورت ایلم دیک آفر ایدر استا فرم کتدیله ان تحریر اولکلید لکلید قلوبی که اولکلید ان
 اورا اولکلید کی کور لک بولر شدر اصبع عتده ان حکم فطر صوره هر حرکت ایلم که درار حویوب کولاناست و یا

برادرهای هیکوئی بنکر ۱۲ ایم فی کلدر نی جمع هندیون اراده اولم بنی تیرمه که لم لست ای ایا یک ایستد برادریم
 محبتیں و جمعہ اطلاق اولدر) اکلدر کندر هندیون باب بنویب اهر ونا لهریک نامده برینده لوارانه تدرار
 یوراقوب کلک توشی ایلایه ایب افند بر محرابوب فدرالک استده فنی او تخریجی کی کی ایله حرکت صیای
 عت سرخ ده بارکونه نه واردا اولوب ایچی نور ادا رهنده واردا اولوب اور ادا خیر نه سکن
 اولم برول ران محرابی کوروس اخیرم کلک توردی دایم صورتیه راکید بکند کرید ونا لک موقوف فی بیلر
 سترلرینه قالدیریم فندهم ایلر وکیلر کور کچی وقتی حرکت ایوه چکله موده بره ایلر ونا سترس تیرمه
 فنی ای لول ایایا راعه شول ایلا هر ساعت نازکجه راکید ویریلید حرکت ایروب فند کتیرد کرونج ایلر
 بر معاهدان بولد لندر بولد رایلر چچ ایلر یک رول ان فیلر کی فاقی محرابوف چورچیک هانی کی یک اهرش
 فاقی یایا یک ادف وادیگ کلک کلاف کسار کلر کی هانی کی ایی عطفون کی محرابوف کلک تیرم
 فی عخان فیکس هومور خنیکه فاقوف سلیم یک قبول ادف چکله یوادمی هندی تاتریم کمر حرابی رول رانده

[illegible]

[illegible]

در شهر ده لطفی اولدوب لکنرانی کرستی قیاساً قریباً شهر ده قدر واهتقی ایله دیله هکایتا کتدر ادر کسینه بو درستی چعهقی
 بارواد فایده ایله دیلر کونکر اوجا کندی شایستی اداکاره ایله بربری فیکوللا طلیهان وحدت فکر سوب کرستی کبریتیه اولوردی
 بالاجا طلیه زلم اده ن مخصر کست اولوب عیاد و عیبه زده ن دوشدیلر غدی بی کندی برین حش ایدوب برابره
 اندام آید کسینه دیلر منی عیله لکنرانی کیم کسینه سرکشی لری کتدر (الطوائف الیوانیچ میدون ییلا لوف برطام عیار
 رحم و در کسره برخصه ایدی دانی صومند ارستی و سکان اوشا فلدریم احجاف و ظلم و قندی ایدوب اولدوری قویاردی ایله آرقی
 تپوند لکنرانی تاسه اوجور کله کسند (صفحه ده دانه شایستی ادر و بان شاکا لاه اوشاغی اکی سربیری سی ۸ بحر صغیر ده
 دورست نوردون تنجوز ادر و بان طحال اولاردی چونکه ما بکس نه استخالدون ادر و معمدی کندر قصیدر لکنرانی شایستی
 ادر سیه کولوه قویار دیکلر زرقی ایدوب در سیری فایده ایا کوندر باجا رقیه کرفه صحرای ایدور دیر و فیکله نکلر
 سرتوله اولدر طرغنه باز آل ایملر اعلی لکنرانی کیم کیمای سندن بر یوکر لکیمی اولوی تپام معمدر ایله دو فایده مسلم
 ایدار ادر سیه طیب شت قور فده معنی مالیه کله سدر لک برندن صحیح علم کلوب اعلی ده قیده دیلر که در قورور ارا کیم

[illegible]

[illegible]

تفهنگی اولاد ملدی ه تم یوسب کراد ایریدلر یوننه نیای عهدتی تو نور لری کشیده و بعلیه نامل اولاد ملر که سادست فرستیده
 داخل و کندی که مشتمل بر ارضی و در یکده بودلر اکرول بر نیاه لکه اول کول لندرانده بوجوان جوج غلله کیدر ری
 عهدتی اکر و مال غنای تمام لر بعلیه نیه تمکین ایریدر ملر بوجوهده نیه دفعه لر قصه و حکایتا مشافله و دهره بوجوهده
 یاتده اجماع اولوب اضا و کیم حاقیه قصصی در در طبق ایریدر له مخ اکرتم حتی قله در ملک بریده (لایا دعوتیه
 علیه ابن ربیعہ دیکچه کورنی حاقیه کور ویم عقیه قریشی کلمتیه کور له دی حاجت نو دفعه نیم کورنی کشیدلر و اما قدر
 غورم کور لری بنده ک نور کشیدلری و کور نیم کور لری که محجور و محروم تابع اولاد ملر له یو دفعه دعوا آیدر بلید (منه حاقیه
 کور ویم که حاجت نو دفعه نیم کور غیر کشیدلری و اما یوننه کله کشیدلری و ده در نیم کور لری که اور و کله کله کورنی
 اولدیر اولدیر و کله کله ای اکر یوننه بر لری نور الیدر یو اکر عکس علیه قوم متوا اولوب کلمتیه صورتیه
 اولدیر و کله کله ای اکر یوننه بر لری نور الیدر یو اکر عکس علیه قوم متوا اولوب کلمتیه صورتیه
 اولدیر و کله کله ای اکر یوننه بر لری نور الیدر یو اکر عکس علیه قوم متوا اولوب کلمتیه صورتیه

یعنی رفتی به لشکریان آن آتشف ابرشی بود که درگاه مسلم اندر که از بر لشکرهاست خشنیدنی آیا در شب ای وزیر ستم و
 صحت تو بود و چوین لشکر صاعده بنده ن فتنه انداز که همه کی ۴ تیر است و بر سر تان با لشکری تلف اندان اینجا همه ده بر آرزو بود
 تا این نام که خفت به که تو را بود و عظمای آنی لغز که لشکریان تلف اکتسه می رسیده ۴ تیر است و تول ویر کردی و ده بر دانه ۹ مکه بود
 طاعتی که کردی که ای ملک و ملکان برستی با را فخر و شکرت از به خشنودن اکتسه ای از نه رخ آتوب ملک در دلم ملک بود به با شست
 گویند که لشکر عثر در ره رفتی نسبت حاکم اندر او را به به گفتند صاعده بنده ن برستی با که بر ۲ هفتد همگی یکم عظیم یکم بودی که در شست
 کرتی در به دینی محبتی اولوب و بنده است و پشیم نه بود که فتنه ای دردی نه حاکم لشکر با غیبت همگی با که کوریدر سا داشت قزاقی شکسته
 بر لایع گویند و که در از اندیشه ای که ای ملک و ملکان اندر انده کی با داشت و از گفتنی تأیید اندر و ب اوق در بر سوختد اندر با و بود که با آنکه
 تا خبری که ما موکمه کند ملایرین فرق به عصفور یا در درید و حشاً یا تیر غنا نه هیچ تول جمع اندر و ب ادا لایع تقدیر ایم و در
 به چنگ تو کشند آن چنانند بر بنده ن که که بر ده له عهد لایع که تیر سوختد لایع سرور و بر فغان اوله ان صورتی نه است و است تا سید
 ری که کو ملک اندر و ب و ده عهد الله اندر و بعضی در بر درید که درنی و بر کور سا داشت قبضیم که در ده و اما بر نور دیده بود

ونگار در دهان کنی نه آفته در تیرگی لودری که کجاست بچند در غم غمور دنیای قدس او در بسته طواف حرات با عبودیت او در ادا منظر دور را
 به چشیده خجسته ادا کنی کید و بر زانو بوی صفی صدری او در دروب تشنه کمال بر را بورت با زب کعبه به طلوع در زب و صفی استین بر
 نه که بکلی ایامی موافقی او در آفاق بوجو فرقه داد توید ز که کند نه است با بر تو دهنان نه قدر کوا که عرب کنه لرم اهل صفا که الوی اید و گذار
 ز به توید در نه زنده زده او در درسه او درستی کرد او در یک به هر طریقه و علم با عندنوب طربن قول توید ز به به غیب خیر نه دس مانی
 کون جلدی بواجع کونکس آینه بین بوجو توید و تر کوسر مانی تا باید با با بوقله کنگنه کند لرم با حق تر سنج با و است ادا کس صید
 خراج اید بر دیر مسال که در مگر با تر کوسر است به چشیده تشنگر ط ۱۴۵۵ دانه فرشت اری بر دایود ب او در در دهان او در
 سائی کین آتی حاکمید نه و علم سلیم بر بعد از ضبط ایل دیگاری نقشب کرده لرم زده او دایود و لی کند نه اکر جوادتر ادعا
 کز به تشنگر لری با کوی کیکر آلودر بونه با و او در دهان کز فاکمید لری بوی کوی پنجا سر هده است او کسول و کس لرم اید بوی پنجا سر لرم
 بر تو رفیع ایل و بر بویور: قول عظیم با نه توید تشنگ او در دهان او در در چشیده تشنگر مانی تر کوسر طرقه کن آینه خدیم هر کس صید
 بین اید و ب تشنگر کن کور دیر و کس رفیع تشنگ او در کس یا لده لرم و او در اید دیر بین آینه بویور تشنگر تشنگر مانی تر کوسر

بوسید و اینده بکنید میا و اسودند نه ده اجماع اولوب همیشه یکی دستچو کوفتاد، لی برعکس صدرای کهنه بزنجای ابوالفضل
 اجماعده ن قافای کچین بن سلالح کوفتاد کوزدوب هر که جو بوبرک محمد بنده جو اند برنی قافان دینده جمع ابد و علی
 تعزیا اوج نیر غوره چی اده دیگفا برنه اولمک کویک محکم کیدین اوراندی زدراسر هت ایدوب محمد کمال و کوز
 فیدیه کد ایدالده کد صلح ویریه بوس آغوره چی دفعه ودرای کیم و کرایک واد طلب جو اند زده ن برعه طایا قافا و برعه دیکل
 قومی خازدوب کی بی یاقه سکر ورت اید وید هر بر بختنه اوز انداز وید کوانا ته تدری اولدی (طالک عتیقه تسی تر کلمه بی
 دیکل لقی ایدوب ده جاقده لی هر که صلح ائیر لرکی طلب اید وید هر بکار عوایب ویرید) کد بزبسته رفا کی نه
 فامد بوز نیم مرکز کد لایوب ده ساداند هر آتیه سادست مراری زده امر ایدره ایسیر ن اوندک هکنه هر نیر اوضه عده ایدیم
 کد ره ایدره همیشین ز کلمه بی ملک دیکلی اندر نوزنی کد کوزد سول بوقت کد چا خلر وقتی ایدری بر دلدور دیر
 کد دیل و لوقده ن آیری اده دوند لر نه ائور طاعت ائور طاعت و قور وایم همیدان خاوج اولدیر حتی بر عریا ایدر کد خا ودرنی
 کد ره انده عیار یار هده ن چینی و کد کد ایدر دیکم محمد بنده بوسا و زمان ایدر لر هکنه کد ط خا ودر اولوب عید ایدو ا نه کد

[illegible]

بار و ناله اونیوه ایدی مضاعف و مودله اونیته شنده میره کندر بیک فاعلی صیغه شکیک ازاع نه کورد و کسینه که حکمته نشسته
 اندله دور و درنده لا سر باز فاته و طوقه میره کمر قهر اوله راته که در و پنه جبر که یکسه ده برنج خور که ما و ندراته برسی آفا به کول
 یکسه ایش ایدی دور و میر بوجینه کیم یکیک یا تنه آدول بر بار میره بزر یکیک که کینه کیمیز فاند اونیته شکیک در حرکت ایدری نه
 برسه کسینه ایله بونله فایا حق ساعده اول بر ایکی بکله آتله رانا اوقورنده قدامت اولندری ما اکر کیم یکیک تنه میری کومل
 تنه خزینه شله اولد راته که رسته قور یا حاقه فله و کد ایلر بو وقته یمن بر دانه میر ۲۱- اوقورنده ایا راری تا اکر کیم
 یکسه یمن بلی کورد ۲۱- میر ۲۱- اوقورنده اول وریله کینه میری که یکیک روز لایوب یمن بلی و در سالی عکس میر ۲۱- ۲
 اکثر این یکیک که میره بزر یکیک یا طله و نال و لر نه میره کوه چینه خورینه شیمه میضای طغم تحت و نه میره مودل طغم انچیری می
 ۲ دقیقه یکدی که دور دست دانه شکله انچیری نه شکله سینه کال انچیری کیم یکیک و اولک و دله میر آت و دیر یا بانه
 آدمی قور قور دیر لر ریم کوریم خار دست بولور بولور قشور و یا قافه کینه کرفه کور در دست دانه کور متعده مودل طغم
 نه برده مودل ریم که یکیک کینه که موزیرا چی کینه تور معلوم اولد که بونشی کور دانه برسی کیم یکیک قو کسه ده کور موزیری چی می

کارخانہ در عورت اید و سب اور آفتل شدہ سی برسات بیو خطایہ رون فاق باقی بر پیشہ یا را خود کھنڈہ کی کریم گندی ^{کندہ} اودر پیشہ و شک
 غمزہ و ذکر ^{اندک} یا را خودہ منہرست کو نکودہ و شکستہ کو جبہ بود یا را خودی و دار ایدری کما و تلمذ الیچہ کمیتوں از قضا بود یا را خود
 فاقان یا را خود رون شدہ سیر کو اود لایسیر کیمون دیو کلا حقیقہ کریم چیکک آدمی قاقان یا را خودی و ذکر صوبہ کتہ و تلمذ
 نہ کورہ ہر اکسی یا را خود قنہ ویر کریم شدہ ویدر تفر یا ہم ساعتہ لعل کریم چیکک صلح ایدر دولہ اولہ یا را خودی
 آتہ اولہ لاری یا را کلا چکھا عددی و بنا قویہ کریم یا نزول و شکستہ اسی فاقان و شہرہ کریم او فقدرانہ
 دکانہ بدہ جمع آئیدہ در اول قویہ سب مختلہ ایدر دکریم چیکک یا خودی بود کہ اسی فاقانہ چاہہ سب را خودی
 نا ایدہ بر کیمہ کو تہ جمع کو انا تہ و صلح کنا رہہ چیا کریم نہ دل نہ بہ برحقہ عقدا نہ کورہ کریم چیکک فتنی ایچہ ہا بہ
 اولویش کلمہ سلا نہ وہہ سی و اولہ و عکیر ایش سلطان کندراتہ و کلر دی و سی و تلمذ مختلہ ایدر دی نہ کہہ کہ مختلہ یا
 ایدہ حکم نہ فاقانہ جان اولہ دی بہ سلا نہ چیکک حلاقہ انا یا اوزہ کامیا را ولوب وہ در رستہ و تلمذ لاری ایدر
 و تلمذ انا لکنا نہ ما رہتہ عکھا و شکر ٹا ویر و زراکیم او بیو طوطہ نہ کریم چیکک کندراتہ محبوب و خطا نہ چیکک تلمذ لاری ایدہ کریم

کرم چنگ اودنج ساه قصه مشورت حکم کنان کوی علی ایام برابر اولوردی کرم چنگ قهر گرفته باها برقصه نیاید سلطان چنگ اود
 رسی دوشمن هم نم حکم قیدی نمیشه کرم چنگ درین قهسته کو نمده روی اولطاعت تا کرم چنگ سی ده سلج علی چله نیشدی
 سلطان پنا رایه طوط گفتند کرم اولدران اولان کولان ت جویه الم کتوب دتا راواکی اکر سالامتدین بنور اودیه
 گویند سول ونگراندت صحنه سی یوز فانی ای کرم چنگ با نرسه کرم ویر آتو ایلر اکر سکون سلطان چنگ گفتندی کرم
 پیک کنه نرسه ضر اولدر بر کوه پنا رادله بر دانه یا را خود کله دی تا مکه کیوکی فر نمسه ایچ آقیده و بر طوطیه ادر بر نیشدی
 ودر ایبر کنوران یا لمانده لکر سادوب دنگور یا لمانه برنده ای کرم چنگ یوزدی بر کور یا لمانه برنده بر تو یوعدله
 آتدنه ارنی ورا ایبر یوزخنی طالع دای وری بوردی نوسه یا و یا خود یا کراهه کا خیر ایلمده یا نازدن ونگراندت اودوردی
 هرکی بر لورج اولدر ایبر دیکر دالامه چنگک ویا نازدن سادوب دمانده که اودوردی سا کوسد یوزخنی صحنه بولور کفر قیال
 علی کله کرم چنگ بو قنده کنه نرسه طوط اولوب حلا تقواده ای کرم چنگ سادوب یا لمانه کولان یا لمانه اولدر یا ارا خود مجموعه
 ایرو ب کیم ای کله نری کسبه دیکر یا ارا خود قبول ایبر یوزخنی وری وری قاجیر قهر یا نسله دی یوندردت یا ارا خودی کسبه وری نرسه

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

بولشک جلد اول در حدیث قدس اول در آن وقت اول در سبب بولشک قدس اول در آن وقت اول در سبب بولشک قدس
 بر این طبع سلطان که خجسته قایم اندر آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت
 بولشک سبب اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت
 کرشکی قافیه نادره که در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت
 به دانه و کلمه اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت
 است که در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت
 سالان در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت
 قیامت و آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت
 مسکن آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت اول در آن وقت

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

۱. **تأثیرات اجتماعی و فرهنگی:** این کتاب به بررسی تأثیرات اجتماعی و فرهنگی بر زندگی و رفتار انسان می‌پردازد.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ایک بولمیں نہ تو رفتی میوہ کی لکڑی کے منہ و ختن پر ایندین اس کی کھسکیا تہ وہ ایسی غنہ تر شکر ایندین ایسی جک و لکڑی کی شکر تہ
وہ مولدیر کہ نہ کچھ پائے نہ کھاندر کہ ایسی کھسکیا لکڑی کے منہ و ختن پر ایندین ایسی جک و لکڑی کی شکر تہ
ایک بولمیں نہ تو رفتی میوہ کی لکڑی کے منہ و ختن پر ایندین اس کی کھسکیا تہ وہ ایسی غنہ تر شکر ایندین ایسی جک و لکڑی کی شکر تہ

[illegible]

کینه فتنه بنده ان هشت کو تشه در لب هر کس زور ماکله هفتا کشفیه بنده ان افسان بر او بر نول تا آیم یو گفتگو لراس غیر بنده هدی
 اولا فخر طایفه مسلم اولوب صدق بنده کد که تا بنده لراس بر اولوب رشتن خدی متعبر لغت خدیشا و کل دیوم بنده خدی بنده با طوع
 از قید ادر مع و نکل بنده مضائق آیم لایا بود که شروت حاصل بر بنده رشت مالیه بر بنده مضائق آیم نور بنده بر بنده
 دین بنده نور بر کشفیه اولوب لغت خدیشا اولا و غیر اکیول اولجه ادر مالیه اول اولوز قول نور ان بنده بر بنده لراس
 آیم که هفتا - چو که بنده مالیه شوم حال مضاعفه اولوج نور قول اولوز قشملانه در شرف بنده اولوز کدر اکلن
 ادر بنده فتنه بر بنده بر بنده اولوز بنده کدر بنده بنده اولوز بنده اولوز بنده اولوز بنده اولوز بنده اولوز بنده
 اکره کاسیه فیع فخر کلن - چهارم له کشفیه دیر آیم لا با طیفه نامونا بنده لراس اولوج لدر بنده آیم بر بنده
 ایله لیم که فتنه دینش نور بنده ادر لراس اسوال لراس تقسیم آیم که صلب بنده اولوز بنده - ادر اسوال لراس
 خرج بکله هست حق خدی راضی له و کلر آخر بنده نور بر بنده ضم اولوب کلن بر بنده بنده بنده بنده

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

نبی صلی اللہ علیہ وسلم وداکر صوفیہ نہم بولدارے کچھ ایسا کہ علم بولایہ کچھ بولنے کے لئے نہایت اید و دی و بولاموراد نام کی صورت نہ ہے بلکہ
 بالکل کوئی چیز نہ ملی تو یہ نہ کہ صوفیوں کا کہنا کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب
 کہ کلو بے لکویہ کی ملی کوئی نہ کہ ایسا نہ کہ کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب
 خود نہیں تو یہ بلکہ بولاموراد ایسا جمعیت نہ کہ ایسا نہ کہ کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب
 برقرار تھا۔ اب ابوب۔ باکو محمد علی گیسہ گوید کہ سولہ بولاموراد کہ کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب
 سند و سند ابوالہاء کہ کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب
 ایسا کہ کہ بولاموراد کہ کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب
 تصرف نہ کہ بولاموراد کہ کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب
 و لے کچھ کا حدیث بولاموراد کہ کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب
 اس حدیث کو سند و ان خدا و بولاموراد کہ کہ انہیں ایسا جمعیت نہ ملتا کہ اولیاء کہ کہنا کہ انہیں بے تصرف نہ تھا۔ یہ سب

مسکیر نہ کہوں نہ کہیں ہم بہارِ معشیتِ خدایانہ آفرینہ سستی ملاطمہ ابد بندہ امیر مسلم اولاد کہ بود اولاد
 در عینا بر سر زندہ دل نہ بعد کہ شد بدلیغ تقی در دست اولاد محمد شاکستہ دی اکون موقتی اولاد راقی صدر رشتہ
 اولاد ایکنان کلمہ داعیہ جہون ششانی صدر آب ایلاہ دیر ہمیں ایکنان کاتب موقتی اولاد راقی ایکنان سے
 کہ تہ نہ منقہ اولاد کشت و کلدر نامزد اولاد دہا علی اصول ایلاہ کرے بجکی یہ شروع اولاد اور اولاد جمع بودہ محمود
 نامزد اولاد ایکنان کلمہ کلمہ ذکر الہیہ خجہ کلمہ شریک نامزد اولاد نہ کلدر نامزد اولاد محمد ایکنان کلمہ ایکنان
 بالضعف و ہک اولاد ایکنان کلمہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ
 میرا ایکنان کلمہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ
 ایکنان کلمہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ
 علیہ قضا را بد رب اولاد کلمہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ کلمہ ذکر الہیہ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

HACI MİRZƏ SƏLİM AXUND
AXUNDZADƏNİN
“XATIRAT”ININ ƏLYAZMASININ
SURƏTİ

حاجي ميرزه سليم آخوند آخوندزاده

خاطيرات

آذربايجان
تورپاغينا
تربيت دئميشم

باکي 2016

حاجي ميرزه سليم آخوند آخوندزاده

خاطيرات

آذربايجان
تورپاغينا
تربيت دئميشم